

Filip Škiljan
(Srpsko narodno vijeće, Zagreb)

GRADITELJSKA BAŠTINA ZAPADNE SLAVONIJE NESTALA U 19. I 20. STOLJEĆU

UDK 721(497.5 Slavonija)(091)

Pregledni rad

Primljeno: 15. ožujka 2009.

Autor u radu piše o potpuno nestalim srednjovjekovnim i ranonovovjekovnim objektima na prostoru zapadne Slavonije (područje bivših općina Podravska Slatina, Virovitica, Grubišno Polje, Daruvar, Novska, Nova Gradiška i Pakrac). U uvodu daje kratak osvrt na granice zapadne Slavonije i metodologiju izrade rada, a potom obrađuje pojedinačno svaku od navedenih zona navodeći pojedine objekte koji su nestali u 19. i 20. stoljeću. Uglavnom se bavi srednjovjekovnim utverdama te katoličkim i pravoslavnim crkvama. Razlozi nestajanja baštine su ratovi i nebriga lokalnog stanovništva. Rad je nastao na temelju usmenih iskaza lokalnog stanovništva, istraživanja na terenu, studiranja topografskih karata, literature, arhivske građe i građe u Konzervatorskim odjelima u Sisku, Bjelovaru, Požegi i Zagrebu.

Ključne riječi: zapadna Slavonija, srednji vijek, katolička crkva, pravoslavna crkva, burg, utvrda, Novska, Nova Gradiška, Pakrac, Daruvar, Grubišno Polje, Virovitica, Slatina.

Omeđivanje prostora zapadne Slavonije

Geografski pojam zapadne Slavonije nije do današnjih dana sasvim definiran. Granice zapadne Slavonije na sve četiri strane svijeta vrlo su »rastezljive« i ne baš sasvim jasne. Obrisi su možda najjasniji na zapadu, iako i ondje postoje sporni teritoriji. »Najtvrđa« granica zapadne Slavonije je na daruvarskom i pakračkom području, gdje je granica između Moslavine i Slavonije određena rijekama Ilovom i Pakrom.¹ Već na području Novske postoje prijepori o tome je li područje uz rijeku Savu od Jasenovca prema istoku Posavina ili zapadna Slavonija. U tome području Hrvati će izjaviti da su Posavci, a pravoslavni Srbi da su Slavonci.² Slično je i u prigorskim selima uz padine Kričkog brda (Stari Grabovac, Paklenica, Rajić), ali i u prostoru oko Lipovljana i Kraljeve Velike. Sjeverozapadna granica također nije sasvim jasno utvrđena.

¹ O zapadnoj granici Slavonije vidi više u: M. Marković, Slavonija – Povijest naselja i podrijetlo stanovništva, Zagreb 2002, 11, 13, 15.

² Usmene izjave stanovništva Donjeg Rajića, Paklenice i Jasenovca.

Područje Grubišnog Polja, koje se nalazi preko rijeke Ilove, neki smatraju bilogorskim prigorjem koje se vezuje uz bjelovarsku kotlinu, a drugi zapadnom Slavonijom. Naime, etnička struktura općine Veliki Grđevac i grada Grubišnog Polja uvelike više sličí etničkoj strukturi daruvarskog kraja, negoli bjelovarskog područja. Osim toga, teško bi bilo izdvojiti Grubišno Polje iz zapadne Slavonije, a Viroviticu uvrstiti u zapadnu Slavoniju i na taj način stvoriti jedan geografski hijatus između Daruvara i Virovitice. Na sjeveru je granica također upitna, ali znatno manje nego na istoku i sjeverozapadu. Jasna razlika štokavskog govora virovitičke Podravine i bilogorskog pobrđa (tzv. mikeški govor) i đurđevačko-pitomačke kajkavštine stvara prirodnu granicu između Podravine i Slavonije.³ Ta je granica također vrlo »tvrda« zbog naglog prijelaza iz kajkavskog govornog područja na štokavsko govorno područje (Stari Gradac u općini Pitomača govori još kajkavskim dijalektom, a obližnji Lozan u općini Špišić Bukovica već ima štokavsko narječje). Na sjeveru je logična granica zapadne Slavonije dakle rijeka Drava, a ne bila Bilogore.

Istočna je granica vrlo pomična. Možda je najjasnija na sjeveru. Nekađašnja općina Podravska Slatina (današnje općine Sopje, Voćin, Čadavica, Nova Bukovica, Mikleuš i grad Slatina) logično bi ušla u zapadnu Slavoniju budući da se oslanja na zapadniji prostor Virovitice, dok Orahovica, kako i sami mještani kažu, nekako više gravitira Osijeku i Našicama nego Virovitici.⁴ Na prostoru Pakraca i Požege stanje je već znatno zamršenije. Ondje je vrlo teško podijeliti Požešku kotlinu na dva dijela, pa reći kako zapadni dio kotline (općine Brestovac, Velika, Kaptol i grad Požega) pripada zapadnoj Slavoniji, a onaj istočni istočnoj Slavoniji. Također je moguće stvoriti pojam »srednja Slavonija«, pa onda reći kako Požeška kotlina te vertikalala Donji Miholjac-Našice-Slavonski Brod pripadaju »srednjoj Slavoniji«. Stoga, bez obzira na to što se Požežani smatraju zapadnim Slavoncima, Požešku kotlinu treba smatrati zasebnim prostorom koji ne bismo smjeli dijeliti na dva dijela, pa bi najlogičnije bilo da se on obrađuje zasebno. Što se južne i jugoistočne granice tiče, koja se već prije spominje u tekstu vezano uz Novsku i Jasenovac, ona je također vrlo pomična. Logično je da se stanovnici područja uz Savu smatraju slavonskim Posavcima, ali njihov istureni položaj prema sjeverozapadnoj Hrvatskoj, točnije prema Moslavini (kutinskom kraju), svakako ih uvrštava u zapadnu Slavoniju. Prema tome, čitavo područje uz rijeku Savu od utoka Trebeža (općina Jasenovac) do utoka rijeke Orljave (granica bivših općina Nova Gradiška i Slavonski Brod) zapravo je zapadna Slavonija.

³ O dijalektalnim/jezičnim granicama na području Virovitice vidi u: M. Lončarić-B. Finka, »Govor virovitičkog područja« u: *Virovitički zbornik 1234-1984*, Virovitica 1986, 329-337.

⁴ Budući da Pakračka eparhija obuhvaća i područje Orahovice, Požege, Našica, Donjeg Miholjca i Slavenskog Broda, pravoslavni svećenici i to područje uključuju u zapadnu Slavoniju. Grubišno Polje pripada Zagrebačko-ljubljanskoj mitropoliji. Požeška biskupija pak obuhvaća područje dekanata Virovitice (Virovitica, Slatina), Našica (Našice, Orahovica), Požege, Nove Kapele, Nove Gradiške, Novske, Pakraca (Pakrac i Daruvar). Garešnički dekanat pripada Zagrebačkoj nadbiskupiji, a unutar njega se nalazi i Grubišno Polje.

Dakle, područje zapadne Slavonije bi se prostiralo na području bivših općina Grubišno Polje, Daruvar, Pakrac, Novska, Nova Gradiška, Virovitica i Podravska Slatina.⁵

Pitanje nestale baštine

Područje zapadne Slavonije vrlo je bogato kulturno-povijesnim spomenicima. Kulturna baština zapadne Slavonije tijekom 20. stoljeća doživjela je mnoštvo »potresa« i ratova. Osim ratova, kulturnu baštinu uništavali su i sami ljudi, stanovnici obližnjih mjesta, odnoseći posljednje ostatke tih spomenika. Za pojedine spomenike poznaju se tragovi njihova postojanja, a za neke se znaju samo toponimi. Ako su spomenici nestali u 20. stoljeću, postoje uglavnom barem njihove fotografije koje svjedoče o njihovu izgledu. Ponekad, ako nisu dostupne fotografije, postoje svjedočanstva lokalnog stanovništva o njihovu obliku i građi. Dakako, za povjesničara bi bilo od primarne važnosti da te podatke potvrdi u dokumentima, ali nestanak arhitekture nakon ratova u dvadesetom stoljeću nije moguće uvijek potvrditi dokumentima, pa nužno je snimanje situacije na terenu.

Početak 20. stoljeća, veći broj danas nestalih sakralnih objekata pravoslavne i katoličke crkve na prostoru zapadne Slavonije bio je čitav. Srednjovjekovni objekti također su bili u znatno boljem stanju.⁶ Problem doznavanja podataka o tim objektima nakon posljednjeg rata još je veći zbog odlaska starosjedilačkog stanovništva iz pojedinih dijelova zapadne Slavonije. Samo detaljnim iščitavanjem zemljopisnih karata i literature i razgovorima s lokalnim starosjedilačkim stanovništvom moguće je doći do podataka o nestaloj baštini. Svrha ovoga članka jest upoznavanje šire javnosti sa zauvijek izgubljenim objektima jednog teško ranjenog prostora koji je u nekim svojim dijelovima gotovo na rubu izumiranja. Stoga je izrada kataloga takvih objekata uistinu nužna potreba, i čini se kako je posljednji čas da se to obavi upravo sada, dok su još živi stanovnici koji se sjećaju nestalih spomenika. Podijelio sam katalog po logičnim geografskim područjima, a spomenike sam također obradio po pojedinim selima.

Virovitički kraj

U ovom krajnjem kutu sjeverozapadne Slavonije mnoštvo je spomenika zauvijek nestalo. Od srednjovjekovnih objekata koji su nam zauvijek nestali treba spomenuti prvo najveći i najzanimljiviji: srednjovjekovni burg u *Viro-*

⁵ Granice zapadne Slavonije određene su, dakle, bivšim administrativnim granicama nabrojanih općina koje su egzistirale do 1993. godine.

⁶ Starija arheološka nalazišta kao što su objekti iz vremena prapovijesti, rimskog perioda i ranog srednjeg vijeka su i prije 19. i 20. stoljeća uglavnom bili ispod zemlje.

vitici.⁷ Nizinska utvrda u Virovitici jedan je od najboljih primjera utvrda u Slavoniji koja je nadživjela svoje vrijeme, utkala se u tkivo grada i nezaobilazna je kada je u pitanju njegov kulturni život. Danas je utvrda vidljiva samo po konfiguraciji terena, jer se na njezinu platou nalazi barokno-klasicistički dvorac Pejačević s perivojem. Narušena je izgleda samo u južnom dijelu izgradnjom gradskog bazena, a u ostalim je dijelovima sačuvala svoj prvotni oblik. Ondje je Marko barun Pejačević već 1750. godine zatekao samo ruševine turske utvrde. Unatoč jakim topničkim napadima prilikom austrijskog zauzimanja Virovitice, dvije su kule ostale u dobrom stanju. Tako su Pejačevići jednu kulu koristili kao kapelicu, a drugu kao žitnicu. Jedna je bila okrugla, a druga četvrtasta. Arheološka istraživanja potvrdila su postojanje okrugle kule koja je bila kapelica Blažene Djevice Marije. Iako utvrda danas nije vidljiva na površini, jer su njezini čvrsti dijelovi potisnuti kasnijim gradnjama i nalaze se pod zemljom, jasna konfiguracija tla potvrđuje srednjovjekovno gradište s uzvišenjem i ovalnim platoom okruženim jarkom. Početkom 19. stoljeća na mjestu utvrde podignut je dvorac Pejačević. Arheološkim istraživanjima otkriven je zapadni ulaz u tvrđavu sa sačuvanim bedmom od opeke, i klesanog kamena u donjem dijelu, pronađeni su drveni piloti podiznog mosta, a otkriven je i ulaz u tunel, podzemni izlaz iz utvrde u krajnjoj nuždi, zidan od opeke, koji se pružao čitavom dužinom platoa. Na taj način nam je arheologija spasila barem dio pod zemljom skrivene virovitičke baštine.

U nedalekoj **Špišić Bukovici** također je stajala utvrda.⁸ *Gradina* zapravo predstavlja srednjovjekovno trgovište Bakvu koja se sastojala od nekoliko dijelova: Bukovice, Donje Bukovice, Podgrađa, Srednje Bukovice i Bartolovca ili Gornje Bukovice. Na zemljovidu J. Szemana iz 1822. godine ucrtane su kraj Bukovice ruševine spomenutog burga. Trgovište ispod grada imalo je svojeg načelnika i općinsko vijeće, svoje trgovine, sajmove i obrtnike. Nakon što su Osmanlije zauzeli ovo područje, Bukovica je čitava bila zapaljena. Krajem 17. stoljeća u Bukovici više nitko nije stanovao, te su nakon

⁷ O tvrđavi u Virovitici vidi u: Silvija Salajić, *Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici*, (Virovitica 2008); Rudolf Horvat, *Povijest grada Virovitice*, (Virovitica 2001); Silvija Salajić, *Arheologija virovitičkog kraja*, (Virovitica 2001), 34; Silvija Salajić, »Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici«, *Glasnik slavonskih muzeja* 4 (2006), 88-92; Silvija Salajić, »O arheološkim iskopavanjima na srednjovjekovnoj utvrđi u Virovitici«, *Vijesti muzealaca i konzervatora*, 1-2 (2006), 24-27; Sena Sekulić-Gvozdanović, »Srednjovjekovni burg - jezgra urbanizma kasnije Virovitice« u: *Virovitički zbornik 1234. – 1984.*, (Virovitica 1986), 339-345.

⁸ Položaj Gradina u Špišić Bukovici nalazi se jugozapadno od mjesta. To je prirodno uzvišenje promjera između 300 i 400 metara, visine oko 80 metara, sa još jasno vidljivim opkoplama koji poput prstena opkoljavaju Gradinu. Gradina je najbolje utvrđena sa sjeverne, istočne i jugoistočne strane, dok je s južne i jugozapadne strane bio prilaz. O Špišić Bukovici (lokaliteti Gradina i Zidine) vidi u: Salajić, *Arheologija virovitičkog kraja*, 30; Bogdan Cvetković, Danica Kahrić, *Tragom prošlosti Špišić Bukovice*, (Virovitica 1971), 7-8; Silvija Salajić, »Arheološka iskopavanja na 'Gradini' kod Špišić Bukovice« *Zavičaj* 8-10 (2000), 40-41.

odlaska Osmanlija ostala samo »četiri Vlahi«, pastiri, kojima je virovitički provizor dao na korištenje tu zemlju na tri godine. Nekadašnja selišta i trgovište nalaze se tada pod šumom. Tek početkom 18. stoljeća stvara se novo naselje u nizini, između potoka Bukovice i Lendave. Arheologinja Silvija Salajić iz Gradskog muzeja Virovitica poduzela je arheološka iskopavanja 1990. godine te je pronašla mnoštvo fragmenata keramičkih posuda i pećnjaka. Lokalitet *Zidine*⁹ u Špišić-Bukovici smješten je na uzvisini kod kote 196, oko 500 metara jugoistočno od Gradine, s kojom je povezan. Sa sjeverne strane strmi je prilaz, a u podnožju se nalazi rječica, dok su s južne strane vidljive terase, koje su nekada služile kao obradive površine. Lokalitet je obrastao akacijom, a okružen je šumom. Šezdesetih godina 20. stoljeća na lokalitetu su iskopavani kosturi. Prema povijesnim izvorima ondje je bio benediktinski samostan. Samostan su kasnije preuzeli pavlini, a izgorio je 1532. godine kada su Osmanlije popalili sva mjesta uokolo Virovitice. Tada je vjerojatno nestalo i utvrde Turski grad¹⁰ iznad sela **Golo Brdo** zapadno od Virovitice.

Novijeg su datuma stradanja pravoslavnih crkava u virovitičkom kraju. Tako je hram Svetoga Georgija u **Gaćištu** nastao 1965. godine na mjestu potpuno srušenog hrama¹¹ koji su uništili ustaše u Drugom svjetskom ratu.¹² Sagradila ga je Crkvena općina. Na pravoslavnom groblju koje se nalazi na ulazu u selo iz smjera Zvonimirova (nekada Novog Obiličeva) nalaze se izuzetno vrijedni ukrašeni pravoslavni krstovi. Slično se zbilo i u obližnjoj **Dijelki**, gdje je hram Svetog Velikomučenika Lazara stajao do 1942. godine, kada su ga uništili ustaše.¹³ Nakon Drugog svjetskog rata na mjestu hrama dugo je stajala zvonara. Sedamdesetih ili osamdesetih godina podignut je novi hram koji nikada nije završen, a koji je djelomično oštećen za vrijeme

⁹ Samostan je navodno osnovao 1301. neki Salamon. Njega je na mjestu današnjih Zidina navodno ranio neki medvjed. Salamon se zavjetovao da će, ako ozdravi od smrtnih rana, na istom mjestu podignuti samostan. O tome vidi u: Cvetković, Kahrić, *Tragom prošlosti Špišić Bukovice*, 7-8.

¹⁰ Gradište Turski grad iznad Golog Brda uzdiže se točno iznad jedne livade, u bukovoju i lipovoj šumi, promjera je oko 100-150 metara, a visine oko 30 metara. Sa sjeverozapadne i istočne strane strmo se uzdiže, dok je s južne strane sedlasto povezano s drugim uzvišenjem, širim i ne tako strmim. Sačuvan je plato s opkopom. Na platou su vidljivi tragovi divljeg kopanja, jer postoje dvije veće rupe. Opkop je sačuvan u cijelosti. Plato je okrugao, promjera oko 30 metara. Visina jarka do platoa iznosi 8 metara. Širina jarka je različita – između 7 i 15 metara. Za grad je arheologinja Gradskog muzeja u Virovitici saznala, za kratkog rada arheološke grupe sedmih i osmih razreda, od dvojice učenika iz Golog Brda 1989. godine. O gradištu vidi u: Salajić, *Arheologija virovitičkog kraja*, 21.

¹¹ Dušan Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 2004, 281.

¹² HDA, fond Ponova, kutija 499, 21092.

¹³ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 285; www.eparhija-slavonska.org, 25. ožujka 2009.

posljednjeg rata. Danas hram stoji potpuno napušten i zarastao. U *Gradini*,¹⁴ u virovitičkoj Podravini, stajao je hram Svetoga mučenika Pantelejmona; uništen je također 1942. godine, kada i hramovi u Zrinju Lukačkom i Dijelki. Na mjestu staroga hrama, pokraj groblja u južnom dijelu naselja Gradina, prije Domovinskog rata započela je gradnja novog hrama kojem su podignuti zidovi svetišta. Hram, zbog ratnih okolnosti, nikada nije završen i danas stoji obrastao u šibljje. Od hramova u Žlebini (nekada Majkovcu) i Zrinju Lukačkom nije ostao ni kamen na kamenu. U mjestu *Zrinj Lukački*,¹⁵ u neposrednoj blizini Drave i mađarske granice, na kraju naselja, nalazi se mjesto gdje je do 1942. godine stajao hram Svetoga Ilije.¹⁶ Te su ga godine ustaše porušili, te se do danas vide samo udubljenja na mjestu gdje je stajao. Mjesto na kojem se hram nalazio danas održava gospodin Nikola Stojsavljević iz Zrinja. U Majkovcu, sada *Žlebini*,¹⁷ nedaleko od mjesta gdje su doseljenici iz Bosne i Srijema nakon Domovinskog rata podigli katoličku zvonaru, do 1942. godine stajao je hram posvećen Ognjenoj Mariji. Te godine su ga srušili ustaše te od njega nije ostao ni kamen na kamenu. Točan položaj hrama bio je na mjestu gdje su danas zasađeni borovi nedaleko lokalne trgovine.

Grubišnopoljski kraj

Iz srednjovjekovnog perioda na području Grubišnog Polja postoji niz toponima koji ukazuju da je u to vrijeme na bilogorskim obroncima cvao život. Najbolje sačuvana lokacija je nizinska utvrda kod *Pavlovca*¹⁸ zvana Kolo, kojoj se prilazi neposredno prije mosta na rijeci Česmi iz smjera Velikog Grđevca iza kućnog broja 104. Gradište je smješteno u malenom šumarku koji se nalazi u livadama između rijeke Česme, željezničke stanice Česma i jugoistočnog dije-

¹⁴ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 284; www.eparhija-slavonska.org, 25. ožujka 2009.

¹⁵ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 285; www.eparhija-slavonska.org, 25. ožujka 2009.

¹⁶ Iskaz Nikola Stojsavljević (Zrinj Lukački).

¹⁷ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 282; www.eparhija-slavonska.org, 25. ožujka 2009.

¹⁸ Središnje uzvišenje je promjera 40 – 50 metara, a okruženo je s četiri jarka i bedemima. Utvrda u Pavlovcu se u povijesnim dokumentima spominje kao Radowan 1224. godine, kada se spominje i crkva Svetoga Pavla. Izričito kao Paulowcz, lokacija se spominje 1495. godine. Do samog lokaliteta je otežan pristup zbog dugotrajne vode koja se zadržava u šančevima. Na lokaciji je na nekoliko mjesta vidljivo da su amateri – arheolozi vršili sondiranja, a Tatjana Tkalčec, arheologinja na Institutu za arheologiju u Zagrebu, navodi da mještani spominju kako neki pop dolazi iz Ladislava i vrši iskopavanja kao i u Hercegovcu. (Više o Pavlovcu vidi u: Tatjana Tkalčec, *Srednjovjekovna gradišta u Hrvatskoj*, Zagreb 2004, neobjavljeno).

la šume Roviški konak. Radi se o gradištu kružnog oblika, što i samo ime govori. I u obližnjem *Velikom Grđevcu*¹⁹ stajala je utvrda od koje također nema ni kamena na kamenu. Utvrda u Velikom Grđevcu morala je stajati u blizini grđevačke parohijalne zgrade ili na njezinu mjestu i prema nekim izvorima imala je promjer oko 70 metara. I u *Velikim Zdencima*²⁰ stajala je utvrda. Ova se utvrda morala nalaziti na položaju Broili brijeg ili Veliko brdo na koti 133, ali ni od nje nije ostalo ništa.

Kao i u okolini Virovitice, u neposrednoj blizini Grubišnog Polja za vrijeme Drugog svjetskog rata i za vrijeme posljednjeg, Domovinskog rata, stradale su izuzetno vrijedne građevine, hramovi pravoslavne crkve. Najveća je šteta za drvene hramove u Rašenici i Rastovcu koji su spaljeni 1991. godine. Svega kilometar udaljena od centra Ivanova Sela nalazila se drvena kapelica Svetoga Dimitrija ili popularno Svetoga Mitra u *Rastovcu*,²¹ koja je bila građena na kanate sa stijenom od pletera od lijeske, ispunjena smjesom ilovače sa sjeckanom slamom. Jedino je piramidalni krovčić na crkvici bio od lima. Crkvice Svetoga Mitra u Rastovcu bila je najrustikalniji primjer drvene seljačke arhitekture u zapadnoj Slavoniji. Crkvice je već osamdesetih godina bila u vrlo lošem stanju. Spominju se pukotine na zidu od pletera, rupe, dotrajalost šindre i nedostatak aparata za gašenje požara. Od čitave građevine, koja se nalazila desno od ceste od Ivanova Sela prema Rastovcu, ostao je jedino na zemlji pira-

¹⁹ Grđevac se prvi put spominje, kao što sam napisao, već 1244. godine. Godine 1455. spominje se kao novosagrađena utvrda koja je predana obitelji Fanč. Oko 1530. godine grđevačkom tvrđavom upravlja kapetan Koršan. U ratu koji su za prijestolje vodili Ferdinand Habsburški i Ivan Zapolja, Koršan je sudjelovao na Ferdinandovoj strani. Nakon pada pod Osmanlije Grđevac postaje tursko uporište odakle je osmanlijska vojska napadala položaje kršćanskih snaga u Moslavini. Više o Velikom Grđevcu vidi u: Gustav Piasek, »Veliki Grđevac: povijest i sjećanja«, *Hrvatski sjever: književnost, kultura, znanost*, 4(1999), 46-61.

²⁰ Zdenci se prvi put kao utvrda spominju 1272. godine. Godine 1363. posjeduje ih Šimun de Morochida, a nakon njega vlasnici su njegovi potomci. Kao vlasnik Zdenaca spominje se i Moroc od Medešalje, a ugovorom iz 1490. i Donji i Gornji Zdenci postaju vlasništvo porodice Batori. Unutar zdenačkog vlastelinstva nalazi se čak 10 sela. Zdenci pod Osmanlije potpadaju sredinom 16. stoljeća, kada pada i Virovitica, i postaju jedna od najisturenijih turskih tvrđava u Slavoniji. O Zdencima vidi u: Konzervatorski odjel Ministarstva kulture u Bjelovaru, *Prostorni plan uređenja grada Grubišnog Polja*, A-75.

²¹ Niska crkvice bila je postavljena na masivne temelje od hrastovine. Smatra se da je podignuta 1730. godine, a prva obnova je uslijedila kada i obnova crkve u Donjoj Kovačici, 1760. godine. Motivi na kasetama crkve u Rastovcu bili su veoma slični motivima s kasete crkve u Donjoj Kovačici. Od starog ikonostasa bile su do posljednjeg rata sačuvane samo carske dveri. Za obnove u 19. stoljeću crkvice je učvršćivana željeznim sponama da se ne bi raspala. Drveni bačvasti svod je postavljen u 19. stoljeću prilikom postavljanja novoga ikonostasa. Zapis na poleđini gornjeg niza ikona upućuje na 1836. godinu. Više o Rastovcu vidi u: Đurđica Cvitanović, »Pravoslavne crkve od drvene građe u okolini Grubišnog Polja«, *Zbornik za likovne umetnosti*, 21 (1985), 377-389.

midalni krovčić od lima. Na brdu između sela *Rašenica*²² i Ivanova Sela među borovima na groblju stajala je do 1991. godine najveća drvena crkva grubišno-poljskog kraja, zvana još i Velika Gospa. Premda se, prema predaji, datira u 1709. godinu, ona je prema današnjem obliku građena u posljednjem desetljeću 18. stoljeća. Već osamdesetih godina prošloga stoljeća Crkva je pozivala na obnovu ovoga spomenika, budući da je »unutrašnjost svoda od drvene konstrukcije koji je sav sklon rušenju«. U crkvenom izvještaju se također spominje kako je greda ispod zvonika »prepukla i povukla celo krovšte u unutrašnjosti hrama«. »Bogat i veoma vredan ikonostas ugrožen i izložen propadanju.« Na terenu se danas u gustom raslinju jedva poznaju temelji sakralnog zdanja. Uz crkvu se, baš kao i u Rastovcu, nalazi i groblje, koje je također u vrlo lošem stanju. Hram Časnoga Krsta u *Velikim Zdencima*²³ iz 1848. godine bio je teško oštećen u Drugom svjetskom ratu te je sve do 1996. godine stajao usred Velikih Zdenaca kao ruševina. Obnova ovog zdanja nikada nije poduzeta usprkos traženjima crkvenih poglavara. Uprava parohije poduzela je čišćenje vegetacije i unutrašnjosti hrama, a izrađen je i projekt obnove crkve. Međutim, tadašnje općinske vlasti nisu imale sluha da financiraju obnovu ovog zdanja, pa je stoga građevina sve do posljednjeg rata stajala u ruševinama. U vrijeme Domovinskog rata crkva u Velikim Zdencima srušena je do temelja. Prvo se srušio zvonik, a potom i ostale zidine građevine. Navodno su ondašnje vlasti strahovale da će se građevina srušiti sama od sebe uslijed atmosferilija. Na mjestu nekadašnje građevine stoji mjesni park, a nasuprot nekadašnjem pravoslavnom hramu gradi se nova katolička crkva. Svi tragovi ovoga zdanja uklonjeni su, tako da neupućeni istraživač ili posjetitelj ne može znati da se ovdje nalazio bilo kakav objekt. Hram Arhangela Mihajla u *Velikoj Dapčevici* nalazio se desno od glavne ceste Grubišno Polje – Virovitica na jednom brijevu iznad sela uz groblje. Navodno je prvotna crkva bila sagrađena 1720. godine. Drveni hram spalili su ustaše u Drugom svjetskom ratu. Ostalo je samo crkvište na groblju te krst na mjestu gdje je hram stajao. Pred Domovinski rat postavljeni su temelji novoga, manjega hrama, ali gradnja nikada nije započela zbog ratnih zbivanja. Do danas novi temelji stoje obrasli u travu, a iznad njih je postavljena zvonara.

²² Hram u Rašenici navodno je podigao kapetan Radojčić. Vjerojatno je da je ova oveća crkva građena pod kontrolom krajiških vlasti koje su nadzirale i davale dozvolu za gradnju rustičnih crkava s većim zahtjevima. Krajem 19. stoljeća uslijedila je djelomična pregradnja ove građevine. Tada su povećani prozori i vrata. Popločenje kvadratnom opekom iz 19. stoljeća sačuvano je u zoni oltara, a pod naosa preliven je kasnije cementom. Ikonostas, visok i razvijenog tipa, izradio je moler Trifon koji ga je dovršio 1798. godine. Na ikonostasu su se nalazile 54 ikonice. Više o hramu u Rašenici vidi u: Cvitanović, »Pravoslavne crkve od drvene građe u okolini Grubišnog Polja«, 377-389.

²³ Prvotna crkva u Velikim Zdencima sagrađena je 1744. godine. Bila je to, po svoj prirodi, drvena građevina. Više o hramu u Velikim Zdencima vidi u: Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 109-110. Slobodan Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 – 1995 (1997)*, (Beograd 1997), 121.

Daruvarski kraj

Na krajnjem zapadnom dijelu bivše općine Daruvar, uz samu rijeku Ilovu, nedaleko od sela **Sokolovac**,²⁴ koji je nekada nosio i pridjevak Dežanovački, nalazi se srednjovjekovno nizinsko gradište nekadašnjeg Kreštelovca. Narod gradište naziva Turski grad. Povijesni dokumenti svjedoče da je Kreštelovac bio vlasništvo Grebenskih i Batthanyija u 16. stoljeću, ali se čini da je srednjovjekovni burg već u kasnom srednjem vijeku napušten, pa se 1529. spominje vijest: *Arx eciam Chrystalocz ... expugnata esse dicitur*. Szabo smatra da je utvrda možda iz ranijeg razdoblja od 13. stoljeća, kada je građena većina tvrđava u daruvarskoj okolini. Danas na mjestu gdje se nalazi gradište stoje zasađeni borovi, a opkop, koji je prema opisu nekada bio pun vode, danas je u većem dijelu godine suh. Krtice i sada izbacuju mnoštvo ostataka cigle i keramike koje svjedoče da je grad bio sagrađen od čvrstog materijala (barem u donjem dijelu). Arheološka istraživanja bi pokazala tlocrt ove značajne srednjovjekovne utvrde, te bi datirala objekt u točnije vremensko razdoblje.

Područje južno od sela **Končanica**²⁵ naziva se Zidine. Na lokaciji koja se nalazi djelomično u omanjoj šumi nalazi se opkop i mjesto gdje je stajao nekadašnji burg. Utvrda je pripadala plemićima Iločkim i vrlo je vjerojatno bila sagrađena u 15. stoljeću, budući da nam se kao objekt spominje ponajviše u prvoj polovini 16. stoljeća. Od burga nije ostalo ništa osim opkopa. Lokalitet Varošina u **Daruvarskom Brestovcu**²⁶ nalazi se oko 1000 metara sjeverozapadno od dijela sela Donji kraj. U srednjem vijeku ovdje se prostirao posjed Brestovac na kojem se nalazila crkva Svete Marije koja se spominje u popisu 1334. godine. Na položaju kućnog broja 42 u **Otkopima**²⁷ kod Končanice nalazi se i danas devastirano srednjovjekovno gradište kružnog tipa. Opkop je sačuvan na zapadnoj, sjevernoj i istočnoj strani, a vrlo je vjerojatno da se radilo o srednjovjekovnom posjedu Stupčaničkih koji se spominje 1471. kao posjed *Sopplonchamellyke* sa župnom crkvom Svete Marije.

²⁴ O burgu vidi u: Julije Kempf, *Okolice Psunja*, (Zagreb 1998), 103 – 105; Gjuro Szabo, *Iz prošlosti Daruvara i okolice*, (Zagreb 1934), 19; Gjuro Szabo, *Prilozi za povijesnu topografiju požeške županije*, (Zagreb 1910), 9; Karel Blaha, »Sokolovac – postanak i razvoj naselja«, *Vrela*, 21/22 (2004), 13 – 24.

²⁵ Szabo, *Prilozi za povijesnu topografiju požeške županije*, 6.

²⁶ Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prilog popisu kulturnih dobara županije Bjelovarsko-bilogorske*, (Zagreb 2001), 11.

²⁷ Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prilog popisu kulturnih dobara županije Bjelovarsko-bilogorske*, (Zagreb 2001), 11.

Na području **Duhova**,²⁸ u arealu današnjeg grada Garešnice, nalazi se Obrov grad. Smješten je u dolini na zapadnoj strani sela, nedaleko napuštenog židovskog groblja. U doba podizanja Kaštelanovićeov Sveti Duh – Obrov grad mora da je bio građen od cigle i nabijene zemlje, budući da kvalitetnog kamena nije bilo sve do Sirača, koji je udaljen odande oko 20 kilometara. Zato do danas na terenu osim u konfiguraciji zemljišta ne vidimo materijalne tragove. Na prostoru **Blagorodovca**, sjeverozapadno od sela, nalazi se lokacija Zidina, danas privatna svojina.²⁹ Na području južno od sela **Trojglava** nalazi se njiva koju seljaci zovu Brod ili Turski grad. Radi se o malo povišenom terenu, vlasništvu Velimira Borojevića, okruženom plitkim jarkom, na čijoj se površini nalaze mnogobrojni ulomci keramike i opeke. Zemljište se obrađuje te je stoga kontinuiranom obradom znatno sniženo. Očito je da se radi o srednjovjekovnom gradištu. Sjeverno od sela nalaze se oranice zvane Selišta i Kućište. Radi se o oranicama na kojima su također nalazeni tragovi keramike i opeke. Vrlo je vjerojatno da se na tome položaju u srednjem vijeku nalazilo selo.

U blizini sela **Bijela**,³⁰ koje se nalazi malo sjevernije od Sirača, u srednjem je vijeku stajala jedna od najznačajnijih benediktinskih opatija u Slavo-

²⁸ Povjesničari do današnjeg dana nisu sasvim točno odredili gdje se Sveti Duh nalazio. Szabo je smatrao da burg treba tražiti na prostoru današnjeg Dežanovca. U tom se mišljenju pozvao i na povjesničara Csaplovicza, koji je još vidio ostatke Svetoga Duha. i Josip Boesendorfer smatra da je grad bio u blizini sadašnjeg dežanovačkog groblja, budući da se ondje nalazi dosta cigala, žbuke, pa i dijelovi hladnog oružja. Osim toga, obližnje selo se naziva Kaštel, što upućuje na neku stariju građevinu. Zanimljiva je i legenda iz obližnjeg Uljanika, koja kaže da je u Duhovima postojala crkva Svetoga Duha, ali je narod pred neprijateljem svoju crkvu srušio i prenio je u Moslavinu na brdo kod Gojila gdje i danas stoji istoimena crkva. Prema povijesnim izvorima, na prostoru današnjih Duhova nije postojala crkva Svetoga Duha, već crkva Svetoga Križa, čije su se ruševine, prema Szabinim riječima, vidjele još 1702. godine. Ova lokacija Svetog Križa odgovara lokaciji iznad potoka Čavlovice (Obrov grad), gdje se na uzvišenju nalazi mjesto neobične konfiguracije. O Svetom Duhu vidi u: Szabo, *Prilozi za povijesnu topografiju Požeške županije*, 8 - 9; Josip Boesendorfer, *Crte iz slavonske povijesti*, (Osijek 1910), 263; Karel Blaha, »Sveti Duh – Dežanovac«, *Hrvatski sjever*, br. 1/4, god. V (2000), 74 – 89.

²⁹ Zemljište je djelomično ograđeno, te je pristup moguć samo uz prethodnu najavu gospodinu Saboliću. Radnici spomenutog Sabolića svjedoče kako se na položaju nizinskog gradišta donedavno nalazilo mnogo fragmetanata opeke i keramike, pa čak i kostiju.

³⁰ Građevinu su gradili pripadnici porodice Tiboltović de Zempche u 13. stoljeću, a isprva se samostan zvao Bela ili Grab. Poznata je i činjenica da je u opatiji 1516. godine bilo, zajedno s opatom Petrom, još 13 benediktinaca. U vrijeme Osmanlija samostan je bio napušten te je, usprkos tome što je gotovo 400 godina bio ruševina, još početkom 20. stoljeća predstavljao značajan spomenik kulture. O Bijeli vidi u: Tomislav Đurić – Dragutin Feletar, *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, (Zagreb 2002), 103 – 104; Kempf, *Oko Psunja*, 113 – 114; Gjuro Szabo, »Tri benediktinske opatije u Županiji požeškoj«, *Vjesnik Hrvatskog arhiva*, sv. 9 (1907), 201; Szabo, *Iz prošlosti Daruvara i okolice*, 20; Gjuro Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, (Zagreb 1920), 112; Stanko Andrić, »Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli«, *Tkalčić*, 9 (2005), 9-122; Andrić, »Povijest propadanja: novovjekovna sudbina ugasle opatije sv. Margarete u Bijeloj«, *Peristil*, 48 (2005), 65-94.

niji. Na početku 20. stoljeća njezini su ostaci stajali na južnom kraju sela Bijela u visini od nekoliko metara. Za to zdanje više gotovo nitko ne zna, osim što mještani položaj na kojem se opatija nalazila nazivaju Turski grad i Zidina. Nažalost, u drugom desetljeću 20. stoljeća ova je velika opatija srušena gotovo do temelja zato da bi se njezinim građevnim materijalom nasuo put kroz selo Bijelu. Godine 1782., kada su ovim krajevima putovali putopisci Piller i Mitterpacher, spominju opatiju u Bijeli i opisuju značajne ruševine i još vidljive freske. Crkva je, budući da je uistinu bila velika, mogla primiti čak do 1000 ljudi. Profesor Đuro Szabo uspio je vidjeti posljednje ostatke ove velebne građevine, pa su ostale sačuvane fotografije ovoga zdanja iz početka 20. stoljeća. Samostan je zajedno s crkvom bio okružen kulama i zidom, a na lako pristupačnim mjestima bio je iskopan i opkop. Sedamdesetih godina 20. stoljeća vidjeli su se još temelji i oniski zidovi, a u pojedinim štalama i kućama u selu moglo se naići na uzidanu kamenu plastiku i profilacije iz samostana. Do danas je glavica na kojoj se opatija nalazila zarasla u gustu vegetaciju, ali se na mjestima gdje su se nalazile pojedine prostorije naziru udubine. Nadzemnih ostataka građevine više nema. Lokalitet *Mali Zid*³¹ nalazi se u dolini potoka Stančevca kod Bijele na koti 205. Radi se o srednjovjekovnom lokalitetu gdje je sačuvan kvadratni plato na kojem je stajala crkva Svete Marije koja se spominje 1334. godine. Lokalitet je ograđen žicom budući da je u privatnom posjedu, a na mjestu nekadašnje crkve nalazi se mali gaj. Na području obližnjih *Gornjih Boraka*³² na lokaciji Turska kula koju zovu i Gubavo brdo, sačuvani su ostaci nepoznate utvrde iz srednjeg vijeka. Nažalost, u Gornjim Borkima nema više stanovnika, pa je potrebno za položaj upitati u četiri kilometra udaljenim Srednjim Borkima.

U sadašnjem *Gornjem Daruvaru*³³ nalazio se srednjovjekovni posjed, trgovište i crkvena župa Podborje s crkvom i benediktinskim samostanom Svete Helene. Crkva i samostan su bili izdvojeni iz naselja, i nalazili su se pored trgovišta, na lokalitetu Brdo ili Gradina, koji je bio smješten na današnjem daruvarskom sportskom aerodromu. Od samostana do danas ne stoji ni kamen na kamenu, međutim, postoji opis ruševina iz kraja 18. stoljeća autora Taubea: »Jugozapadno od Daruvara vidi se drugi spomenik starih vremena, prekrasna, od veće česti porušena palača, nu sami odlomci svjedoče, da je to bilo divot djelo. Prizemlje je sasvim sačuvano, ali nutrinja je satrta budi od

³¹ Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prilog popisu kulturnih dobara županije Bjelovarsko-bilogorske*, (Zagreb 2001), 15.

³² Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prilog popisu kulturnih dobara županije Bjelovarsko-bilogorske*, (Zagreb 2001), 16.

³³ Szabo, »Tri benediktinske opatije u Županiji požeškoj«, 201; Szabo, *Iz prošlosti Daruvara i okolice*, 14; Đurić – Feletar, *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, 93 – 95.

neprijatelja, budi od vremena. Razbijeni stupovi, ispucani svodovi, lukovi, vijenci, podnošci stupova i drugo viri tu iz zemlje, tamo leži na njoj, a grmlje krije velik prostor, usred kojeg se diže dvor. Pod kršem vire sa stijena slike ljudi, svi u redovničkom odijelu poput velemeštra templarskog reda.«³⁴ Lokaciji Brdo ili Grad najbolje je pristupiti od tvornice Irida, pa preko polja i mosta preko rijeke Toplice do položaja gdje se nalazio slavni samostan. Lokalitet Kućište ili Tursko groblje nalazi se na periferiji sjeverozapadnog odvojka sela Gornji Daruvar, južno od rječice Toplice i Ljudevit Sela. Pretpostavlja se da se ovdje nalazilo srednjovjekovno naselje *Dimičkovina*.³⁵ Predaja govori o nalazima opeka i kostura. Od lokaliteta je sačuvan velik kvadratni plato i ostaci zemljanih fortifikacija u obliku obrambenog nasipa s istočne strane građevine. Budući da je lokacija izložena neprekidnoj poljoprivrednoj djelatnosti, ugrožen je njegov prvobitni oblik i uništava se arheološka stratigrafija. Stara utvrda *Kajtažovac*³⁶ nalazi se s istočne strane rječice Toplice, u neposrednoj blizini Kolačekova mlina, odnosno njegovih gospodarskih zgrada. Utvrda je kao ruševna dokumentirana na Jozefinskom zemljovidu (1781. – 1783.), gdje se još naziva *Schloss Kaitazovacz*. Od utvrde je sačuvana samo zapadna strma kosina, a na površini se još nalaze fragmenti građevinskog materijala opeke i kamena. Dovodni kanal mlina izveden je od velikih kamenih klesanaca koji su mogli pripadati utvrđi. Na lokalitetu je pronađen jedan fragment prapovijesne kamene sjekire i jedna srednjovjekovna sjekira. Budući da je lokacija izložena neprestanoj poljoprivrednoj obradi, ona ugrožava njezin prvobitni oblik i uništava arheološku stratigrafiju.

O augustinskom samostanu između *Gornjih Sredana*³⁷ i Badljevine znamo vrlo malo. Spomenutu lokaciju obišla su dva istraživača početkom 20. stoljeća. Gjuro Szabo spominje lokalitet Zidine za koji kaže da zauzimaju prostor od jednog jutra. Szabo je smatrao da su na toj lokaciji stajale dvije utvrde. Jedna je utvrda bila okružena opkopom, a druga je bila vrlo vjerojatno samo ciglena kula. Szabo je pretpostavljao da se na jednom nepročišćenom dijelu nalazila i kapelica u kojoj su pokopani pripadnici obitelji Pekri. Položaj opisuje i Andrija Frank koji kaže da narod tu lokaciju naziva i Crkvište, ali i Gradina. Prema izgledu temelja Frank je zaključio da je na tom mjestu stajala utvrda, samostan ili crkva. Frank spominje i niz predmeta koji su pronađeni u blizini te lokalcije, a koji upućuju na mogućnost da se uistinu radilo o samostanu ili

³⁴ Citat je preuzet iz: Szabo, »Tri benediktinske opatije u Županiji požeškoj«, 201.

³⁵ Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne sredine, *Konzervatorska podloga za prostorni plan uređenja Grada Daruvara*, (Zagreb 2003), 33.

³⁶ Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne sredine, *Konzervatorska podloga za prostorni plan uređenja Grada Daruvara*, (Zagreb 2003), 33.

³⁷ Szabo, *Prilozi za povijesnu topografiju požeške županije*, 16; Andrija Frank, »Dopisi«, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva*, god. VIII, Zagreb 1886, 19 - 21; Vjenceslav Herout, »Badljevska prošlost kroz stoljeća« u: *Badjevina nekad i sad*, (Badjevina 1997), 18 – 19.

crkvi (mnogo svijećnjaka i grobova je pronađeno). U blizini lokacije nalazila se i velika močvara, pokraj koje je zdenac u kojem se, prema kazivanju puka, nalazilo crkveno zvono iz crkve/samostana koji je ondje stajao. Frank navodi da puk priča da je tu stajala crkva Sveta Tri kralja. Legenda koja kruži po badljevinskom kraju još i danas govori da su nakon Osmanlija iz bunara stanovnici Badljevine pokušali izvući tri zvona koja su se nalazila unutra. Prva dva su izvukli te su jedno stavili na zvonik crkve u Badljevini, a drugo na zvonik u Trojeglavi. Kad su pokušali izvući treće zvono, jedan od onih koji je vukao izrekao je tešku kletvu, pa je konopac puknuo, i zvono je potonulo u bunar tako da ga više nikada nisu uspjeli izvući iz vode.

Nad Daruvarom se izdiže **Petrov vrh**.³⁸ Petrov vrh je nadaleko vidljiv, a neki povjesničari i topografi su tvrdili da se na njemu nalazilo utvrđenje. Gjuro Szabo odlučno odbacuje tu tezu, ali zato sa sigurnošću tvrdi da je u blizini Petrovog vrha morala stajati crkva koja mu je dala ime. Očito je da se radilo o župnoj crkvi, a Szabo tvrdi da se ta crkva morala nalaziti između Petrovog vrha i Poganog vrha na lokalitetu Crkvišće. U dokumentima se ova crkva spominje kao »capella sancti Petri de monte Wsathec«.³⁹ Ime *Wsathec* zapravo je pomadareno Ušat-hegy (ušato brdo), a i danas se dio Crkvišća naziva Zaušnjak. Treba spomenuti i lokacije na području današnje općine Đulovac, o kojima nemamo nikakvih povijesnih podataka, a koje govore u životu na tome području u srednjovjekovnom razdoblju: Bastajski Brđani (Mihajlovica), Batinjani (Rudina ili Đurđička), Donje Cjepidlake (Klisa), Nova Krivaja (Staro groblje), Potočani (Svetinja), Velika Klisa (Budim), Veliki Bastaji (Crijepci) i Vukovije (Kučišta).

³⁸ U narodu postoji priča o Petrovom vrhu i nepostojećem gradu na njemu. »Gospodar toga grada bijaše veoma lakom i krvoločan. On je hvatao svoje podanike i strane putnike, pa bi mu morali robovati. Tako sprovede u tom gradu jedan sužanj do dvadeset godina, žalost bješe ga sasvim zatrla, pa se više nije ni nadao, da će ikada vidjeti svoj rod. No jedne večeri banu iznenada u tamnicu jedan stranac i reče mu, da je njegov sin. Oba se zagrlīše i uzeše od radosti cjelivati. Međutim, starac se osvijesti i dosjeti, da mu je sin u zao čas postao sužnjem u tom gradu. Da ne robuje i on, uhvati nož i probode vlastita sina. Umirući sin ispovjedi ocu, da on nije u tom gradu, već u obližnjem, zvanom Bijela. Nevolja ga naučila da si je od trijesaka napravio krila, pa poletio k ocu, ne bi li i njega oslobodio iz sužanjstva. Poslije smrti sinove umre brzo otac od velike žalosti«. O Petrovom vrhu vidi u: Kempf, *Oko Psunja*, 115; Szabo, *Prilozi za povijesnu topografiju požeške županije*, 7.

³⁹ Citat je preuzet iz: Szabo, *Prilozi za povijesnu topografiju požeške županije*, 7.

⁴⁰ Za hram u Siraču nije poznato kada je prvi put podignut. Episkop Sofronije Jovanović posvetio je 1747. drvenu crkvu Uspenja Presvete Bogorodice, koja je 1746. godine sagrađena na starom mjestu od drva. Ta ista crkva iz 18. stoljeća stajala je u Siraču sve do 1938. godine, kada ju je zamijenila nova, zidana crkva. O crkvi vidi u: Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 297 - 299; *Glasnik SPC*, 10. oktobar 1982., 248; Mileusnić, *Duhovni genocid 1991 – 1995 (1997)*, 228; Radoslav Grujić, *Spomenica o srpskom pravoslavnom vladicianstvu pakračkom*, (Beograd 1996), 137 – 139; *Sirač – zrnca povijesti i mnoga sjećanja*, (Daruvar 2002), 170; Kempf, *Oko Psunja*, Zagreb 1998, (dodatak) XXIII.

Za vrijeme posljednjeg rata na daruvarskom području srušen je do temelja parohijalni hram Uspenja Presvete Bogorodice u *Siraču*⁴⁰ iz 1938. godine. Nakon završetka ratnih operacija 1994. godine, građevina je srušena »zbog nestabilnosti i neposredne opasnosti za susjedne građevine, život ljudi i sigurnost prometa«. ⁴¹

Pakrački kraj

Pakrački stari grad počeo se rušiti u trenutku kada ga je preuzela srpska pravoslavna crkvena opština u Pakracu 1867. godine.⁴² O tome piše Gjuro Szabo: »Grad se raspao pomalo sasvim otkako je prešao u ruke pravoslavne općine.«⁴³ Agonija pakračkog starog grada namjernog prepuštavanja zarušavanju završila je 1922. godine insceniranim događajem kada je porušena i posljednja kula. Radilo se uistinu o jedinstvenom spomeniku kulture koji se sastojao još 1864. godine od sedam kula i visoke centralne branič-kule. O konačnom rušenju srednjovjekovnog burga Szabo piše: »Zanimljivo je da su mjesni faktori već prije navještali prijetnju kako će to uraditi. Nego, kad je došla hora, insceniralo se dramatičku pripovijest. Dotrčao je jedan žitelj slavnog trgovišta pa je izjavio tribunalu strahovitu vijest: s tornja je pao jedan kamen... Na to se faktori sastaše u vijeće. Konačno odstraniše tu tako opasnu kulu.«⁴⁴ Ostatke ostataka starog grada srušile su pakračke vlasti 1960. godine tako da je na mjestu burga danas većim dijelom parkiralište i nove zgrade.

Od crkve Svetog Duha u *Španovici*⁴⁵ koja je sagrađena 1929. godine nije ostalo ništa do križa. U borbama partizana i ustaša na tome području 5. listopada 1942. bila je neznatno oštećena, a partizani su je zapalili dva tjedna kasnije. Kvalitetni zidovi spaljene crkve minirani su 1946. godine, a cigla je ugrađena u kuće i staje kolonista koji su se naselili na tome području nakon Drugog svjetskog rata i selo prozvali Novo Selo. Bolje nije prošla ni crkva

⁴¹ Dokument je faksimilski prikazan u: S. Mileusnić, *Duhovni genocid 1991-1995 (1997)*, 194, a izdao ga je Ured za prostorno uređenje, stambeno-komunalne poslove, graditeljstvo i zaštitu okoliša – Bjelovar, Ispostava Daruvar 4. listopada 1994. godine pod urudžbenim brojem 2103-04/2-94-2.

⁴² O Pakracu vidi u: Durić-Feletar, *Stari Gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, 113-115; E. Čelebija, *Putopis*, Sarajevo 1973, 234; Lelja Dobronić, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, Rad JAZU, sv. 406, Zagreb 1984, 59, 60; Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, 114-115; Kempf, *Oko Pšunja*, 30-38; Mita Petrović, *U gornjoj Slavoniji*, (Zagreb 1997), 5-20; Josip Špoljar, *Povjest Pakraca (povjesno-mjestopisna crtica)*, (Zagreb 1909); Vijoleta Herman Kaurić, *Krhotine povijesti Pakraca*, (Slavonski Brod 2004).

⁴³ Szabo, *Epilog Spomenici prošlosti za rata i poslije rata*, Zagreb 1930, 15.

⁴⁴ Szabo, *Epilog Spomenici prošlosti za rata i poslije rata*, 15.

⁴⁵ Zvonimir Erjavec, *Španovički rodoslov: rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, (Pakrac 2006); Zvonimir Erjavec, *Španovica: kronika nastajanja i nestanka*, (Zagreb 1992).

Svetog Jurja Mučenika u *Donjem Čagliću*⁴⁶ koja je sagrađena 1869. Crkvu i župni dom potpuno su razorili granatama pripadnici JNA i vojske tzv. Republike Srpske Krajine u listopadu 1991. Danas se na njezinu mjestu nalazi križ. Katolička kapela Srca Isusova u *Dobrovcu*⁴⁷ bila je novijeg datuma (sagrađena nakon Drugog svjetskog rata). Kapelu su pripadnici JNA i vojske tzv. Republike Srpske Krajine prvo teško oštetili 30. rujna 1991. godine, a zatim je u potpunosti uništili. Danas na njezinu mjestu stoji zvonara.

U selu *Bučje*,⁴⁸ koje se nalazi ne trećini puta između Pakraca i Požege, stajala je do Drugog svjetskog rata stara crkva Vaznesenja Gospodnjeg. Julije Kempf opisuje smještaj ovoga nekad lijepog sela: »Na oblom razvođu Orljave i Pakre mali je planinski zaravanak, gdje se nehotice odmaraju i konji i putnici, kad putuju tvrdom državnom cestom od Požege do Pakraca i obrnuto. Tu se okupilo nekoliko kuća sela Buča uz cestu i po brdu i po dolu. Svima gospoduje stara pravoslavna crkva Svetog Spasenja (Vaznesenja Gospodnjega) iz godine 1755., lijepa jednokatnica osnovne škole i tik do nje župnički dvorac. Sav je prostor okićen voćkama i granatim starim drvećem, pod kojim nađe narod za blagdana i crkvenih godova ugodna hlada. Tu se zapjeva pjesma i povede na tratini kolo, da sve ore brdo i planina. S uzvisine puta i ispred crkve pruža se krasan vidik na gorske oranice i šume, po kojima se razasula što vidljiva, što skrivena sela Ožegovac, Branešci i Budići sa sjevera, a Jakovci, Kričke, Rogulji s dalekim Ciccarama, Bjelajcima i Cikutama s juga. Pravi su tu gorani, gotovo sami Srbi, stražari najviših kosa Psumja, a bave se ponajviše ratarstvom i gajenjem krupne i sitne stoke.«⁴⁹ Crkva se nalazila na južnoj strani ceste Pakrac-Požega, a predstavljala je jedan od vrednijih spomenika crkvenog graditeljstva u pakračkom kraju. Sagrađena je na mjestu starije crkve 1762. godine i isprva je bila posvećena Svetom Nikoli. Na ikonostasu je stajalo 46 ikona. Hram je obnovljen 1895. godine. Crkvu su srušili ustaše na dan Svetoga Save 1942. Tom je prilikom srušen i parohijalni dom. Poslije Drugog svjetskog rata crkvene vlasti su postavile na crkvištu krst i ploču s natpisom da je tu postojala pravoslavna crkva. Svake godine na Spasovdan se ondje okupljalo okolno stanovništvo na narodnom zboru. Lokalni SUBNOR je uklonio ploču, a na mjestu parohijalnog doma podignut je veliki zadružni dom čije ruševine i danas stoje. Crkvena općina je kupila na licitaciji bivšu zgradu ambulante čiji je jedan dio preuređen u bogomolju. Danas je selo Bučje gotovo napušteno, a tragovi crkve se uopće ne poznaju.

⁴⁶ *Ranjena crkva u Hrvatskoj, Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj 1991. – 1995*, Zagreb 1996, 371.

⁴⁷ *Ranjena crkva u Hrvatskoj, Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj 1991. – 1995*, 372.

⁴⁸ Kempf, *Oko Psumja*, (bilješke uz tekst), X, XI; Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 308.

⁴⁹ Kempf, *Oko Psumja*, 25.

Novljanski kraj

Najvažnija srednjovjekovna utvrda na novljanskom području je **Kraljeva Velika**,⁵⁰ koja isprva nije pripadala srednjovjekovnoj župi Svetačju. Stari grad

⁵⁰ Neki autori smatraju da se ovdje nalazila i rimska utvrda, ali za to nemamo nikakvih dokaza, budući da nije nađena rimska keramika. Luka Ilić Oriovčanin koji se rodio u Oriovcu kod Slavonskog Broda, a umro u Novskoj, spominje da je 1701. godine iskopan u blizini kamen s natpisom »VARIANIS M.P. XXII« i zato »mjesto na kojem se danas nalazi naselje Kraljeva Velika naziva rimskom Varianom. Đuro Szabo kaže da je Kraljeva Velika danas obično selo, ali da je imala »važnu utvrdu u povijesti«. Velika je 1237. godine u posjedu nekog Petra. Kad je ta obitelj izumrla, kralj je čitav posjed dodijelio redu ivanovaca. Sela koja su tu postojala zvala su se Zadar, Šibenik, Rogozna i Benetka. Župa Kraljeva Velika u povijesnim dokumentima spominje se prvi put 1334. godine, i to: »Item sancti Mychaeli de Velika«, a grad je označen 1363. godine kao »Velyka castrum regium inter Pukur [Pakra] et Soploncha [Ilova]«. Krajem 14. stoljeća Velika postaje trgovište. Tada je vlasništvo plemića Gorjanskih. U mjestu u to vrijeme postoji i kaštel. Od 1495. do 1517. godine Kraljeva Velika je »oppidum novum et antiquum, arx in provincia«. Očito je već tada grad bio dosta velik i sastojao se od utvrde i selišta. Godine 1496. i 1519. navode se dva trgovišta, a osim toga i četiri vilikata koji su vezani uz Kraljevu Veliku. To su: Pakračko središte, Rogozno, Sava i Gračanec. Trgovišta su bila izvan vilikata. 1519. na vlastelinstvu je postojalo 561 seljačko gospodarstvo u 37 sela i predija. U 12 sela je živjelo više od 10 seoskih obitelji. Već 1540. Osmanlije su osvojili Ujvar (Novska), Subocki Grad i Britvić Grad. Zato su povećane posade Kraljeve Velike, Plovdina (kraj Kutine), Moslavine (Popovača), Čazme i Dubrave. Dana 10. srpnja 1544. pada Kraljeva Velika. Koliko se čini, pala je izdajom. Ulama-beg je grad napao zajedno s Malkoč-begom. U 17. stoljeću je u Kraljevoj Velikoj bilo prema osmanskome popisu oko 200 kuća. Tek 1691. godine austrijske su snage ponovo zauzele Kraljevu Veliku. Grad je bio potpuno uništen, i nije se smatralo da bi bilo isplativo obnavljati ovu utvrdu. Uređenjem stalne granice uz Savu grad je potpuno napušten i služi kao izvor materijala za gradnju objekata u selu i okolnim naseljima. Tada počinje i ponovno naseljavanje novljanskog područja. Tu su naseljeni došljaci iz Like, Gorskog kotara, istočne Hrvatske i Bosne. Uglavnom su naseljenici bili katolici, iako je bilo i pravoslavnih iz Bosne. Naseljavanje je trajalo od 1692. do 1735. godine. Današnje selo Kraljevu Veliku osnovali su naseljenici iz sisačke Posavine, Ivanića, Polonja i istočne Hrvatske. Valja spomenuti i neke narodne predaje koje su vezane za ovaj grad. Na oranicama kućišta, gdje je nekada bilo naselje, kraj razvalina grada Kraljeve Velike, nalazila se lisica od tuča, kojoj su od pobacivanja bile odbijene noge i kao takovu ljudi su je metali na brnače da bi iste bile teže pri usitnjavanju sitne brazde. Jednog dana kroz selo je išao nepoznati čovjek, stranac, po izgledu Turčin. Naišavši na nekoliko ljudi, pitao je da li se tu nalazi oko ruševina grada lisica od tuča. Ljudi su rekli da se nalazi, na što je on rekao da je čuo za nju i da bi istu volio vidjeti. Ljudi su s njime uputili jednog dječaka da mu pokaže na kućištu tučanu lisicu. Stranac je uzeo olupanu lisicu na rame i rekao dječaku neka ide s njim na Opeke, da će nešto vidjeti. Kad su stigli na Opeke, stranac je iz džepa izvadio ključ, otvorio olupanu lisicu koja je bila puna dukata. Dječaku je dao jedan dukat, a možda i više i rekao mu: Idi u selo i reci što si vidio. Praznu lisicu stranac je odbacio, a njega je nestalo. Druga legenda govori o postanku toponima Željjan, potoka koji teče u blizini lokacije nekadašnjeg grada. U Kraljevoj Velikoj živio je nekada moćni kralj, koji je imao lijepu jedinicu kćer, koju je neizmjerne volio i nije bilo ni jedne kćerkine želje koju on kao otac ne bi ispunio. Jednog dana kraljeva jedinica kći sunčala se kraj zidina staroga grada i mislila kako bi bilo lijepo da pokraj grada protječe barem jedan mali potok u kojemu bi se ona mogla kupati. Ovu svoju želja ispriča ona svojem ocu. Kada je kralj čuo što kći želi malo se zamislio, a potom odgovorio: Ovoj tvojoj želji ću svakako udovoljiti. Odmah je naredio da se iskopa potok kraj grada. I da još više ugodi kćeri potoku da ime Željjan. O burgu Kraljeva Velika vidi u: Željko Voborski, *Luka Ilić Oriovčanin*, (Nov-

Kraljeva Velika, koji se na topografskim kartama iz 20. stoljeća označava kao »Grad kralja Matijaša«, razgrađen je prema lokalnim predajama u 18. i 19. stoljeću kada se opeka od ruševina grada upotrebljavala za gradnju župne crkve u Lipovljanima (1771. – 1777.) i župne crkve Svetoga Antuna u Kraljevoj Velikoj (1873. – 1876.). Prilikom rekognosciranja areala starog grada na oranicama je moguće naći mnoštvo ulomaka pećnjaka i keramičkih posuda koje se datiraju u razdoblje 15. i 16. stoljeća. Od rimskog materijala nije ništa pronađeno, iako se Kraljeva Velika ponegdje u literaturi navodi kao lokalitet iz rimskog perioda. Osim ovoga materijala koji je pronađen na površini, a koji je kustosica iz Muzeja Moslavine Ana Bobovec pohranila u Muzeju Moslavine u Kutini, nađeno je još podosta interesantnih nalaza tijekom proteklih stoljeća na gradskom arealu. Godine 1851. je tako krajišnik Kazimir Radmanić pronašao stari top kraj razvalina grada Kraljeve Velike koje je zapovjedništvo gradiške regimente poklonilo nekom muzeju u Zagrebu za koji se do danas nije ustanovilo koji je bio. Mještani su također tijekom stoljeća pronalazili kugle za topove u svojim vrtovima i na oranicama, a neki Karlo Radinović je 1925. otkopao i komad zida te je odonuda izvadio i opeke (navodno ih je bilo oko pet stotina). Novčići također nisu bili rijetkost, a vrlo je interesantan pronalazak skloništa vapna 1961. koje je upotrijebljeno za žbukanje Vatrogasnog doma. Godine 1970. Tomo Kesek je iskopao golemi bunar širine 110 centimetara. Danas od burga na površini nije ostalo ništa, iako bi se mogla poduzeti arheološka istraživanja na temelju nađenih ostataka ćupova i opeke. Na površini je jedino vidljiv opkop koji je premošten deblom, jer se u kišno doba godine ne može pregaziti. Osim opkopa, koji je okruživao zasigurno sam centar grada, vidljive su i neravnine (udubine i izbočenja) i na preostalom dijelu terena koji je vrlo širok budući da je oko burga bilo podignuto i naselje. U neposrednoj blizini Kraljeve Velike nalaze se arheološki lokaliteti iz srednjeg vijeka na toponimima Čardin, Gradinice, Kučište i Stari Gaj. Vrlo je vjerojatno da su se na tim lokacijama nalazila selišta grada Kraljeva Velika.

I u *Jasenovcu*⁵¹ na lokaciji »Palanke« u centru naselja je stajala utvrda,

---

ska 1994), 112; Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, 117; Mirko Marković, *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, (Zagreb 2002), 550, 551; Josip Buturac, *Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, *Starine JAZU*, knjiga 59, (Zagreb, 1984); Vjekoslav Klaić, *Plemići Svetački ili Nobiles de Zempche (997-1719)*, (Zagreb, 1913), 36; Ana Bobovec, »Kasnosrednjovjekovno arheološko nalazište Kraljeva Velika«, *Muzejski vjesnik*, sv. 18/19(1996), 16-18; Stjepan Pavičić, *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*, (Zagreb 1953), 212, 225, 226; Republika Hrvatska, Konzervatorski odjel Ministarstva kulture u Zagrebu, *Konzervatorska podloga za prostorni plan uređenja općine Lipovljani*, (Zagreb 2005), 8.

⁵¹ Burg Jasenovac prvi se put spominje pod tim imenom 1513. godine, kad je ban Berislavić prošao kraj njega i krenuo prema Dubici da je zaštititi od mogućih napada Osmanlija. Međutim, govori se već prije toga o kaštelu Chwbyn (Čubin), 1471. godine, u Zagrebačkoj županiji. Možda je Čubin starije ime za Jasenovac. Jasenovac je sigurno postojao 1536. godine kao maleni burg plemića Svetačkih. Nakon te godine naglo će mu porasti važnost. Naime,

ali od nje danas nema ni traga. Od sela **Jablanac**⁵² petnaestak kilometara istočno od Jasenovca uz Savu, u kojem je u srednjem vijeku stajala utvrda, nije ništa ostalo. Postoje još jedino tragovi temelja nekadašnjih kuća u gustoj šumi nekoliko kilometara istočno od Mlake. Da je na tome mjestu stajalo selo, neupućeni putnik može razabrati samo prema početku asfalta nakon lošeg makadamskog puta. Nestala je i pravoslavna crkva Svetoga Ilije. Hram Svetoga Ilije u Jablancu postojao je kao drvena građevina 1782. godine i bio je u to vrijeme parohijalni hram za Mlaku i Jablanac. Ikonostas hrama u Jablancu slikao je 1850. godine Jovan Kutlija iz Jasenovca. Budući da se selo Mlaka brže razvijalo, godine 1925. premješteno je sjedište parohije iz Jablanca u

1537. godine Osmanlije osvajaju Požegu, i od tada postaje važan položaj Jasenovca na utoku Une u Savu zbog opasnosti osmanskih napada na Pounje. Već iste godine napad na Pounje kod Jasenovca jedva zaustavljaju Pavao Bojničić i Ladislav Krnčić. No, sljedeće godine pada Dubica, koju je bez ikakve borbe zaposleo Husrev-beg, jer nije imala nikakvu posadu. Osmanlije u Dubici nisu odmah postavili jaku posadu, nego su to učinili tek kad su saznali da ban Petar Keglević naokolo moli plemiće da mu pomognu kako bi povratio Dubicu. Tada je već bilo kasno za spašavanje Dubice. Jasenovac još nije potpao pod Osmanlije, i stoga ga je trebalo bolje utvrditi. Banovi Petar Keglević i Toma Nadaždi nastoje na sve načine nadoknaditi gubitak Dubice izgradnjom jake utvrde kod Jasenovca. U tim trenucima Jasenovac još nije zauzela turska vojska, ali ondje nije bilo ni habsburške vojske. Položaj kod Jasenovca došao je pogledati i Murat-beg kojem se činilo da bi bilo važno tu podignuti snažnu utvrdu. Negdje između 1540. i 1556. pao je Jasenovac pod Osmanlije. Naime, Jasenovac se, kao i nekoliko drugih kaštela, dosta dugo nalazio na ničijoj zemlji. Zanimljiv je izvještaj Evlije Čelebije koji govori o Jasenovcu dok je bio u turskom posjedu. On piše u svojem »Putopisu«: »Ovaj kraj se računa Hrvatskom. Grad je četverougaona palanka na obali Save, na prostranom terenu s drvo-redima. U njemu ima gradski zapovjednik (dizdar) i sto pedeset regularnih vojnika. U tvrđavi ima četrdeset do pedeset malih tvrđavskih kućica pokrivenih daskom, zatim Sulejman-hanova džamija, žitni magazin, skladište municije, kola za vojnu glazbu i druge kule. Izvan tvrđave ima jedna džamija, mračno javno kupatilo i mala čaršija.« U doba Osmanlija u Jasenovcu se ubire 21.400 akča poreza, a u Subockom Gradu i Novom Gradu svega 3000 akči poreza. Osmanske vlasti su u Jasenovcu naselili muslimane koji su živjeli od skelarine preko Save. Nakon dolaska habsburške vojske 1691. godine, muslimani prelaze preko Save i naseljavaju se u susjednoj Bosni. Na područje Jasenovca se naseljavaju katolici iz kozaračke, dragočajske, dubičke, dragotinjske i majdanske župe. Iz istih se krajeva naseljavaju i pravoslavni. O Jasenovcu vidi u: Klaić, *Plemići Svetački ili Nobiles de Zempche (997-1719)*, 52; Milan Kruhek, *Krajiške utvrde hrvatskog kraljevstva*, (Zagreb 1995), 122, 124; Radovan. Trivunčić, *Spomen područje Jasenovac*, (Zagreb 1985), 12; Vojta Šubr, *Nova Subocka 1857-1982*, (Nova Subocka 1982), 3; Marković, *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, 552.

⁵² U srednjem vijeku mjesto Jablanac zvalo se Majkovac. To imanje nalazilo se između Save i Velikog Struga, ondje gdje su danas velike posavske šume. U 15. stoljeću je u Majkovcu radila savska skela, a pokraj sela je stajao manji kaštel svetoga Ladislava. Uz taj kaštel su posjednici imanja imali plemićku kuriju, koja je tu bila sve do dolaska Osmanlija. Majkovac u ruke Osmanlija dolazi oko 1537. godine, nakon pada Gradiške. Osmanlije se ovim objektom nisu služili, pa je kaštel postao ruševina. Luka Ilić Oriovčanin spominje da se u povijesti Jablanac navodi kao Jablonca, a da je 1717. godine bio srušen. Nakon odlaska Osmanlija iz Hrvatske 1691. godine u Majkovac su se naselili pravoslavni iz Turske Hrvatske. Oni su mjesto prozvali Jablanac, a ime lokaliteta (Jablanac) zadržalo se sve do danas. O Jablancu vidi u: Marković, *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, 553; Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 164-165.

Mlaku koja je brojila više ljudi. Prema starim topografskim kartama vidljivo je da je crkva stajala uz samu rijeku Savu, ali na terenu nije bilo moguće s potpunom sigurnošću utvrditi točan položaj hrama, čiji je zvonik za vrijeme Drugog svjetskog rata služio ustašama kao izvidnički toranj. Ostaci ovoga zvonika uklonjeni su šezdesetih godina prošloga stoljeća.

Danas se ostaci *Subockog Grada*⁵³ vide na brdu iznad mjesta Popovac, na koti 269, označenom na topografskoj karti kao »Gradina«. Na samom loka-

⁵³ Luka Ilić Oriovčanin, istraživač novljanske prošlosti, započinje ovako poglavlje o Subockom Gradu: »U drugoj novskoj satnji, visoko u brdima, leži selo Subocki grad, radi naravnog položaja od velike važnosti biti je morala, jer su je strmi i neprohodni prolomi okruživali. Povjestnica raznim ali srodnim imenima ovaj grad naziva, kao 'Strubotka' i 'Zabatka', a u jednom od godine 1497. kaločkog nadbiskupa dopisu piše se 'Sabatka'. No ova su nazivlja koja jedno i isto znače, iz različitog načina pisanja proistekla, iz kojih je u novije vrijeme 'Subocka' ili 'Subocki grad' postalo.« Zanimljiva je legenda kako je Subocka dobila ime. U 13. stoljeću je ovdje, uz potok, živio plemenski starješina Subock sa svojim plemenom. Isto tako je uz potok malo dalje živjelo manje pleme Matuc. Subock je bio župan zadužen za obranu kraja. Kada su Tatari, gonili Belu IV. kroz ovaj dio Slavonije, Subock se sakrio u šumama Psunja i iznenadio ih, te im nanio velike gubitke. Bela IV. nije zaboravio ova junaštva pa je nadario Subocka i njegovo pleme poveljom. Kad je Subock dobio povelju, nazvao je ovo područje Subocki Grad, a potok Subocka. Prema legendi središte grada bilo je uz potok, ondje gdje on izlazi u ravnicu i pravi luk, mijenjajući smjer toka istok-zapad u sjever-jug. Kasnije su nasljednici Subocka izgubili posjed, pa je on pripao porodici Svetačkih. Tek od toga vremena postoje povijesni dokumenti koji govore o postojanju burga. Godine 1275. ugarski je kralj Ladislav IV. Kumanac dao pravo na ove posjede obitelji Svetački. Ladislav VI. Ladislavić Svetački premjestio je centar svoje moći iz Bijele Stijene u Szombathely (Subocki Grad), jer je Bijela Stijena, nekadašnje središte obiteljske moći, bila već u tuđim rukama. Osim Subockog Grada držao je i kaštel Čubin (možda Jasenovac) u Zagrebačkoj županiji. Krajem 15. stoljeća plemići Juraj II., Franjo I. i Stjepan I. Svetački drže Szombathely ili Subocki Grad zajednički (iako su imali zasebne kaštelane u gradu), ali osim toga svaki od njih ima i zasebne posjede: »Lazy«, »Powelichye« i »Chomorowyna« pripadaju Franji I., a Stjepan drži »Villa Syroka« (Široko brdo na lijevoj obali potoka Subocka) i »ecclesia b. Demetrii in Zenche« (Novska-Staro Selo). Godine 1537., nakon bitke kod Gorjana i nakon pada Požege, sastali su se kaštelani gradova Subocke i Novske (Ujvar) da bi odlučili na koji način će preoteti od Osmanlija Jasenovac. U isto vrijeme spominju se u Grazu gradovi koji su potrebni za obranu Slavonije i kojima su za to neophodni vojnici i oružje. To su, uz Kraljevu Veliku, Bijelu Stijenu i Pakrac, i "Zombathel, Wywar, Brythwychewyna nobilium de Zemche". Godine 1538., kada su Osmanlije osvojili Dubicu, vojnici iz Subockog Grada i Jasenovca zapalili su svoje gradove i pobjegli. Vlastelin Kristofor Svetački predaje Osmanlijama Subocki Grad, Britvičevinu, Novi Grad (Ujvar) i Jasenovac. Prešavši Osmanlijama, Svetački je dobio plaću od sultana. Pod vodstvom Ulama-bega i Malkoč-bega osmanska se vojska 1544. godine skupila pokraj Subockog Grada i krenula u osvajanje Kraljeve Velike. To je bilo na polju Turkovke ispod Subockog Grada. Osmanski porezi bili su niži od habsburških, pa je često kršćansko stanovništvo prelazio na područje pod turskom vlasti. Subocki Grad broji 50 kuća u vrijeme Osmanlija, dok je za vrijeme kršćana brojao 53 »dima« (1495.). Osmanske vlasti naseljavaju muslimane u Subocki Grad. Novi Grad i Subocki Grad daju 3000 akča poreza Osmanlijama. »Vlasi« se iz Bosne ovdje naseljavaju 1568. godine kao čuvari granice na rijeci Ilovi. Prema legendi, koja nije potkrijepljena povijesnim dokazima, govori se da je ovo područje bilo toliko gusto naseljeno te da su kuće jedna do druge s dvorištima ograđenima visokim plotovima tako da je mačka mogla doći od Jasenovca do Kraljeve Velike ne dotaknuvši zemlje. Za vrijeme svoje vladavine Osmanlije su gradili mostove, mlinove i putove. Kod željezničkog mosta

litetu ima mnoštvo srednjovjekovne i ranonovovjekovne keramike. Oko brijege u obliku čunja napravljen je dubok opkop, no od zida je ostalo malo. Na jednom od susjednih brežuljaka nalazila se i crkva *Svetoga Jurja*, a na lokaciji *Gornje Krčevine*, koja se nalazi južno iznad kanala Subocka, sjeveroistočno u podnožju utvrde, vrlo su vjerojatno također postojale srednjovjekovne fortifikacije. Istočno od lokacije Gornje Krčevine postoji lokacija *Svetinja* gdje je moguća pozicija groblja ili srednjovjekovne crkve. U vrijeme posljednjeg rata područje oko burga bilo je na liniji razdvajanja te je i danas minski sumnjivo područje.

Na području *Novske*⁵⁴ postoje tragovi dviju utvrda. Iznad ulice Josipa Jurja Strossmayera, na području nekadašnjeg Starog Sela u Novskoj, u šumi stoji šancem okružen plato koji lokalno stanovništvo naziva Turski grad.

---

na potoku Subockoj nekada se nalazilo raskrižje putova za Novsku, Kraljevu Veliku i Jasenovac, te Subocki Grad. Također prema tradiciji, mlin-vodeničar koji se i danas nalazi na potoku Subocka glavni je ostatak Subockog Grada. Ova je građevina označena na nekim krajiškim kartama iz 18. stoljeća, pa je zacijelo vrlo stara. Mjesto i grad su pod Osmanlijama bili 147 godina. Godine 1691. vojska Jakoba Leslea zauzima ove krajeve. Osmanlije su bili istjerani iz Kraljeve Velike, Subockog Grada, Novske i okolice. U Subockom Gradu nije ostala niti jedna muslimanska obitelj. Erdödy je nakon odlaska Osmanlija vjerojatno dao spaliti naselje i grad zato da se osmanske čete ne bi ponovo ondje utvrdile. Katolici su bili još za Osmanlija nastanjivali ravnicu, a pravoslavni Vlasi su ostali u brdima uz potok. Da je Subocki Grad spaljen, govori i podatak da krajiški vojvode više ne spominju taj grad u svojim izvještajima. Pravoslavno stanovništvo ostalo je u brdima i osnovalo nova naselja: Bair, Popovac (iznad kojeg se nalaze i ostaci Subockog Grada), Lovska, Novi Grabovac, Brezovac. Budući da stare tvrđave više nema, a novo naselje je u dolini, centar se života seli u Lipovljane, nekada selo u okolici grada Kraljeva Velika. O Subockom Gradu vidi u: Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prostorni plan uređenja Grada Novske, Konzervatorska podloga*, (Zagreb 2002), 20; Voborski, *Luka Ilić Oriovčanin*, 117; Šubr, *Nova Subocka 1857-1982*, 1-5; Klaić, *Plemići Svetački ili Nobiles de Zempche (997-1719)*, 30, 35.

⁵⁴ Područje na kojem se razvilo mjesto Novska bilo je u srednjem vijeku u rukama plemića Tiboletovića-Svetačkih. Kad se osmanska vojska vraćala iz opsade Kiszega u Ugarskoj, odmarala se na području današnje Novske i uvelike opljačkala lokalno stanovništvo. Zbog toga su Tiboletovići 1532. godine dali sagraditi na prvoj glavici iznad savske nizine burg Novi. Burg je bio na brzini sazidan, a već 1537. godine dolazi u opasnost. On je svakako bio zidan, a ne od drva, budući da se spominje da Krsto Svetački mora spaliti svoje utvrde Britvićevinu i Aparovac, a Subocki Grad i »Szenchewywar« (Novsku) ne treba, jer su zidani. Krsto Svetački nije mogao braniti Novsku, jer su mu kmetovi masovno bježali na tursku stranu, pa je i on sam, kao što sam već spomenuo, prešao Turcima. Budući da su Turci osvojili novljansko područje, Novi Grad je ostao potpuno pust i prepušten propadanju. Luka Ilić Oriovčanin svjedoči u »Starožitnostima«: »Imadu dvije razvaline, jedna gore u takozvanom Starom Selu, koja je morala nekoć biti samostan ili crkva, a druga ispod sela, koja je bila tvrđja. Obije su šancama ojačane bile, bez da se zna što su bile. Narod jednu i drugu Gradinom zove.« Stanje na terenu i danas tako izgleda. O Novskoj vidi u: Ferdo Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, sv. II, (Zagreb 1912), 99, 274, 299; Szabo, *Srednjovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, 117; Željko Voborski, *Stara Novska iz obiteljskih albuma*, (Novska 1995), 11; Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prostorni plan uređenja Grada Novske, Konzervatorska podloga*, (Zagreb 2002), 19.

Drugi utvrđeni burg nalazio se na Orovu polju, južno od današnje Radničke ulice. Još i danas stari Novljani zovu to polje Orešić-grad. Na lokaciji grada vidljivi su opkopi, a na gradištu se nalazi privatno imanje. Na obroncima Kričkog brda postoji još niz lokacija iz vremena srednjovjekovnog perioda. Takve su Paklenica - Opujić-grad,⁵⁵ Paklenica - lokalitet Sisvete,⁵⁶ Paklenica - lokalitet Crkvište,⁵⁷ Rajčići - lokalitet Čardačić,⁵⁸ Rađenovci/Kričke - lokacija utvrde plemića Svetačkih i crkve Svetoga Mihajla⁵⁹ te Milisavci - lokalitet Palaševac.⁶⁰

Za vrijeme Drugog svjetskog i Domovinskog rata teško su stradali i pravoslavni hramovi i katoličke crkve na novljanskom području. U Drugom

---

⁵⁵ Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prostorni plan uređenja Grada Novske, Konzervatorska podloga*, (Zagreb 2002), 19. Na koti 246, sjeverno od zaseoka Pujić nalaze se ostaci srednjovjekovnog Opujić-grada. Tražeći spomenutu lokaciju, burg nisam uspio pronaći.

⁵⁶ Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prostorni plan uređenja Grada Novske, Konzervatorska podloga*, (Zagreb 2002), 19. Na koti 273, istočno od potoka Vočarice, 1900 metara sjeverno od sela Paklenica nalazi se lokacija srednjovjekovne crkve Svih Svetih. Lokacija je označena i na topografskoj karti 1:25000 na kojoj je označen položaj Sisvete na širokom području iznad pravoslavnog groblja u Paklenici. To je ujedno danas područje koje je minski sumnjivo te je vrlo teško istražiti točan položaj nekadašnje crkve.

⁵⁷ Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prostorni plan uređenja Grada Novske, Konzervatorska podloga*, (Zagreb 2002), 19. Na koti 328, sjeverno od sela Paklenice, nalazi se lokacija Crkvište na kojoj se nalazila srednjovjekovna crkva Svih Svetih. Lokacija se može obići planinarskim putem koji vodi iz Novske preko zaseoka Pujić do Crkvišta (oko jedan sat i pedeset minuta od Novske).

⁵⁸ Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prostorni plan uređenja Grada Novske, Konzervatorska podloga*, (Zagreb 2002), 19. Na koti 427, visinskom položaju sjeverno od kraja sela, nalazila se manja srednjovjekovna ili ranonovovjekovna utvrda. Na prostoru utvrde, koji sam obišao usprkos minski sumnjivom terenu, nema nikakvih tragova utvrde. Vrlo je vjerojatno da se radilo o drvenom čardaku koji je kontrolirao prostor prema jugu (prema smjeru Rajić-Borovac – Roždanik).

⁵⁹ Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prostorni plan uređenja Grada Novske, Konzervatorska podloga*, (Zagreb 2002), 19. Do danas je nedeterminirana pozicija srednjovjekovne utvrde Svetačkih i crkve Svetoga Mihajla koja se nalazila uz utvrdu, ali je po svemu sudeći to moralo biti negdje na prostoru današnjeg sela Rađenovci. Druga mogućnost smještaja ovoga lokaliteta mogla bi biti u blizini Kričika, južno od sela, na dominantnoj poziciji (kota 437 metara n.m. ili 473 m n.m.) Kučerine ili Šarampov.

⁶⁰ Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prostorni plan uređenja Grada Novske, Konzervatorska podloga*, Zagreb 2002, 20. Oko 1600 metara jugozapadno od napuštenog i raseljenog sela Milisavci, istočno od potoka Palaševca (Dvorski potok), na koti 196, nalazi se srednjovjekovni lokalitet burga okružen šumskim putem.

svjetskom ratu ustaše su uništili pravoslavne crkve u *Jasenovcu*,⁶¹ *Donjem Rajiću*⁶² i *Paklenici*.⁶³ Hram u *Novskoj*⁶⁴ bio je u izgradnji, pa su ga ustaše

⁶¹ Prvi pravoslavci na područje Jasenovca dolaze nakon Velikog Bečkog rata, 1688. godine. Godine 1755. u Jasenovcu ima 50 pravoslavnih kuća i hram, koji nije od episkopa posvećen. Stara jasenovačka crkva sagrađena je 1775. godine u duhu tadašnje graditeljske tradicije. Bio je to monumentalni hram s visokim zvonikom koji je dominirao Jasenovcem. U hramu se nalazio ikonostas koji je pokraj prijestolnih ikona, imao još tri reda ikona: dva reda velikih praznika, zatim niz apostola i u gornjoj zoni, u medaljonima i dopojasni likovi dvanaest starozavjetnih proroka. Hram su ustaše srušili 1941. godine. Novi je hram podignut na mjestu starog 1983. godine. Gradnja ove građevine započela je 1973. godine. Radi se o trikonhalnom objektu koji na pročelju ima rozetu. Neoklasicistički detalji uočljivi su na fasadi, dijelu zvonika, a sama završnica je baroknog izgleda i podsjeća na srpske crkve u Slavoniji. Osnova hrama je križna i sastoji se od tri dijela: oltarni prostor, naos ili lađa s isturenim pijevnicama i priprata s ulaznim dijelom. Fasada crkve je ukrašena vijencem od polukružnih lukova, koji na vizualan način izdužuju zidove hrama. Pokraj glavnog ulaza na zapadnoj strani, postoji i ulaz na južnoj strani. U hramu se nalazi ikonostas, napravljen 1983. godine, djelo Živana Milenkovića iz mjesta Bela Voda kod Kruševca. Hram je posvećen 2. rujna 1984. godine. O hramu u Jasenovcu vidi u: Slobodan Mileusić, »Jasenovački spomen-hram« u: *Jasenovac, mjesto natopljeno krvlju nevinih*, (Beograd 1990), 277-279.

⁶² Rajić je naseljen pravoslavnim stanovništvom još za vrijeme turske vladavine. Nakon odlaska Osmanlija, pristiglo je još pravoslavnih na područje Rajića i okolnih sela. Isprva je hram u Rajiću bio drven, kao što je to slučaj i u većini sela u zapadnoj Slavoniji. Prvobitna građevina bila je posvećena Svetim Arhanđelima Mihajlu i Gavrilu. Novi parohijski hram posvećen je Preobraženju Gospodnjem, a podignut je 1813/1814. godine. Ikonostas je izradio novosadski slikar Ilija Lončarević. Ovaj je hram za vrijeme Drugog svjetskog rata srušen do temelja 1941. godine, a ostala je tek ograda oko mjesta gdje je hram stajao. Tom su prilikom stradale i sve dragocjenosti, poput bogoslužnih knjiga i arhiva, koje su se nalazile u hramu. Godine 1983. postavljeni su novi crkveni temelji u Donjem Rajiću, te je nedugo potom podignut i hram koji i danas stoji. (HDA, fond Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, kutija 65, 467.) U dokumentu izvještava Kotarska oblast Novska o rušenju i imovini crkava na novljanskom području (Paklenica, Donji Rajić, Jasenovac, Mlaka i Uštica). Na kraju dokumenta stoji: »Sve navedene crkve porušene su, a samo rušenje izvršilo je zapovjedništvo sabirnih logora u Jasenovcu«. O parohijalnom hramu u Donjem Rajiću vidi u: Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prostorni plan uređenja Grada Novske, Konzervatorska podloga*, (Zagreb 2002), 21; Kempf, *Oko Psunja*, (bilješke uz tekst), XVII; Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 163-164.

⁶³ U rajićkoj parohiji, malo južnije od mjesta gdje se danas nalazi pravoslavno groblje u Paklenici, nalazio se u 18. stoljeću hram Pokrova Presvete Bogorodice, koji je već 1782. godine bio zidan sav osim tornja, kako stoji u crkvenom inventaru. Kasnije se ovaj hram spominje kao hram Vaznesenja Gospodnjega. Novi hram u Paklenici podignut je 1887. godine, a radilo se o vrijednoj zidanoj crkvi s visokim tornjem. Paklenička crkva je srušena od strane ustaša 1941. godine, a nadležni paroh Slavko Zjalić je ubijen iste godine u obližnjem Jasenovcu. Sve crkvene dragocjenosti su uništene tijekom Drugog svjetskog rata, a na mjestu parohijalnog doma poslije rata je podignut Zadržni dom. Tragovi temelja hrama vidljivi su u grmlju jugozapadno od groblja. O rušenju pakleničke crkve postoji iskaz Milana Kovaića iz Paklenice: »U jesen god. 1941. mjeseca studena ili prosinca nemogu točno navesti baš dan došle su nepoznate ustaše iz Jasenovca na čelu s jednim ustaškim inženjerom i po zapovjedi pukovnika ustaškog Maksa Vjekoslava Luburića sa jedno 50 zatočenika Jevreja, iz sabirnog logora Jasenovac, zajedno s tadanjim opć. Načelnikom Stjepanom Peić iz Brestaće i bilježnikom Mijom Draženovićem iz Novske. ... Isti zatočenici su odpočeli sa radom rušenja crkve te je rušenje

također razgradili i prodali građevni materijal. U vrijeme posljednjeg, Domovinskog rata, teško su stradale katoličke crkve. Potpuno je uništena izuzetno vrijedna župna crkva Svetog Tome u **Gornjem Rajiću**⁶⁵ te kapele Svetog Martina u **Borovcu**,⁶⁶ Svetog Roka u **Roždaniku**⁶⁷ i Svih Svetih u **Voćarici**.⁶⁸

trajalo približno oko mjesec dana dok nije konačno bila potpuno srušena i uništena, materijal kao i gradnja je po zatočenicima na fundusu samog cinktora crkve bio složen, dok su vredne stvari iz crkve prije rušenja pokupite kao i dva zvona te po ustašama odpremito za logor Jasenovac, a gdje su danas meni nije poznato. Razine figure oltara kao i ostalu drveninu su zatočenički zajedno s ustašama palili na licu mjesta i na toj vatri se grijali ... « (HDA, fond Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina, ZH, kutija 396, 29842-29845). O crkvi u Paklenici vidi u: Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 164; Kempf, *Oko Psunja*, (bilješke uz tekst), XVII.

⁶⁴ HDA, fond Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, kutija 58, 11237/42. U dokumentu piše »da u Novskoj ima cigli od srušene bivše pravoslavne crkve, pa se Naslov (Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, op.a.) moli za uputu, što će učiniti sa tom ciglom«. Nedugo potom cigla s pravoslavne crkve u Novskoj prodana je općini Novska Nutarnja za 60000 kuna (HDA, fond Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, kutija 68, 1214/43). Ustaški logor Novska molio je ciglu za gradnju Ustaškog doma u Novskoj. (HDA, fond Ponova, kutija 534, 37237/41).

⁶⁵ Katolička crkva u Rajiću sagrađena je 1776. godine, a obnovljena 1966. nalazila se u središtu naselja Gornji Rajić te je predstavljala spomenik kulture. U više je navrata bila gađana granatama 1991. godine, da bi je pripadnici JNA i vojske RSK razorili do kraja miniranjem krajem iste godine. Nakon rata poduzeta je obnova građevine te je ona danas faksimilski rekonstruirana. O crkvi u Gornjem Rajiću vidi u: Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prostorni plan uređenja Grada Novske, Konzervatorska podloga*, (Zagreb 2002), 21; *Ranjena crkva u Hrvatskoj, Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj 1991. – 1995.*, 365.

⁶⁶ Na području Borovca stajala je do 1991. godine kapelica Svetoga Martina koju su u potpunosti uništili pripadnici JNA i vojske RSK. Danas je u tijeku gradnja novoga objekta. O crkvi u Borovcu vidi u: *Ranjena crkva u Hrvatskoj, Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj 1991. – 1995.*, 355.

⁶⁷ Na razmeđu sela Jazavica i Roždanik na povišenom mjestu, uz groblje, do Domovinskog rata nalazila se katolička kapela Svetoga Roka koja je bila filijala župe Rajić. Srušili su je 1991. godine pripadnici JNA i vojske RSK. Danas je samo poznato mjesto gdje je kapela stajala, sjeverno od prometnice Novska – Okučani. O crkvi u Roždaniku vidi u: Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu, *Prostorni plan uređenja Grada Novske, Konzervatorska podloga*, (Zagreb 2002), 21; *Ranjena crkva u Hrvatskoj, Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj 1991. – 1995.*, 360.

⁶⁸ Kapelu u selu Voćarica, koja je bila posvećena Svim Svetima, tijekom 1991. godine u potpunosti su razorili pripadnici JNA i vojske RSK. Danas je sagrađena nova kapela većih dimenzija na južnoj strani prometnice koja povezuje Novsku i Okučane. O crkvi u Voćarici vidi u: *Ranjena crkva u Hrvatskoj, Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj 1991. – 1995.*, 366.

Novogradiški kraj

U sjeveroistočnom dijelu Varošina kod **Gornjih Bogičevaca**⁶⁹ nalazi se šuma Bedem gdje se nalaze ostaci ovalnog gradišta zvanog Bedem, koje se sastoji od dva velika bedema i dva jarka. Središnji prostor je veličine 55×75 metara, a čitavo je gradište promjera oko 250 metara. U rupama koje se nalaze oko gradišta i na samom gradištu nađeno je dosta kasnosrednjovjekovne keramike.

U sjevernom dijelu bivše općine Nova Gradiška nalazi se selo **Podvrško**.⁷⁰ U mjestu se nalaze posljednji ostaci utvrde Podvrško koja se spominje prvi put 1413. Od Podvrškog je do danas ostala samo jedna okrugla kula u šljivicima koja se urušila gotovo do temelja. Smatra se da je grad bio građen kao Cernik.

Između sela Mašička i Cernička Šagovina nalazi se u planini Psunju izuzetno zanimljiva utvrda **Šag**⁷¹ od koje je do danas vrlo malo ostalo, tek nešto niskoga zida. Nažalost, taj se objekt nalazi na miniranom terenu te je pristup njemu stoga onemogućen.

U blizini istog mjesta nalazi se još jedan utvrda zvana **Ilirski grad**.⁷² Prilaz ovom lokalitetu moguć je samo dosta strmom cestovnom vododerinom kojom se stiže do jednog zaravnjenog platoa. Prilaz završava neposredno u jednom opkopu oko starog grada. Lokalitet obližnje stanovništvo naziva i Gradinica. Na samom ulazu nalazi se polumjesečasti opkop koji štiti ulaz.

⁶⁹ Zdravko Troščan, »Arheološka topografija općine Nova Gradiška«, *Godišnjak Matice Hrvatske*, 1 (2000), 128.

⁷⁰ Sam posjed se spominje još 1264. Grad Podvrško 1413. kupuje Ivan de Thomassi. Već 1443. uvodi budimski Kaptol u Podvrško Lovru Hedervarskog, mađarskog plemića i njegova sina Emerika. U 16. stoljeću vlasnik Podvrškog je Franjo Hedervari, koji je imanje založio Petru Kegleviću za 3000 forinti. Franjo Hedervari je 1521. predvodio obranu Beograda, koji nakon dvomjesečne opsade Turci ipak osvajaju. Zbog te predaje kralj kažnjava Hedervarija i oduzima mu imanje Podvrško te u posjed uvodi Simeuna Meršića. 1536. Turci osvajaju grad i ovdje osnivaju nahiju. O utvrđi Podvrško vidi u: Đurić-Feletar, *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, 172, 173; Szabo, *Sredovječni gradovi Hrvatske i Slavonije*, 122.

⁷¹ Prvi put se ovo mjesto spominje 1210. u povelji Andrije II. kada tim krajem vlada «sin Marka». Njegov posjed je odgovarao području današnjih obiju Šagovina i području Gradina iznad njih. Do 16. stoljeća ovdje vladaju plemići drežnički. Središte posjeda nalazilo se uz utvrdu Šag. Kralj Ferdinand daje Šagovinu Nikoli Ostrožiću de Giletinci. Već su Osmanlije zauzeli ovu tvrđavu 1536. Oko grada je bio dubok šanac. Grad je imao oko 30 metara u promjeru, a sam šanac je bio širok oko 10 metara. O Šagu vidi u: Đurić - Feletar, *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, 173-174; Szabo, *Sredovječni gradovi Hrvatske i Slavonije*, 123, Tomislav Đurić, *Iz prošlosti novogradiškog kraja*, Varaždin, 1974.

⁷² Troščan, »Arheološka topografija općine Nova Gradiška«, 130.

U samoj *Novoj Gradišci*⁷³ stajale su dvije crkve. Za vrijeme Drugog svjetskog rata uništena je crkva Svete Trojice koja je stajala na trgu u centru Nove Gradiške, a koja je sagrađena u 19. stoljeću. Ustaše su crkvu srušili već u srpnju 1941. godine. 1982. podignuta je velika pravoslavna crkva u centru grada, ali je početkom Domovinskog rata ta građevina raznesena dinamitom. Na mjestu gdje je crkva stajala, novogradiške su vlasti zasadile cvijeće tako da bi se zatrla svaka uspomena na njezino nekadašnje postojanje.

Još početkom 20. stoljeća u *Starom Petrovom Selu*,⁷⁴ koje se nalazi desetak kilometara istočno od Nove Gradiške, bilo je osamdeset srpskih kuća, a postojala je i pravoslavna crkva Svetoga Luke iz 1828. godine, koju su ustaše 1941. srušili do temelja. Na njezinu mjestu, u centru sela, stoji potpuno zarasla u grmlje zvonara sa zvonima uzetim sa stare crkve.

U obližnji *Davor*,⁷⁵ na rijeci Savi, krajem 17. stoljeća doseljava se 25 pravoslavnih obitelji. Te obitelji 1777. grade drvenu crkvicu Svetih Apostola Petra i Pavla, a na njezinu je mjestu 1858. sagrađena zidana crkva koja je donedavna stajala u vrlo lošem stanju u centru Davora. Nažalost, prije tri godine, lokalno stanovništvo srušilo je ovu vrijednu građevinu i na njezinu mjestu uredilo parkiralište. Budući da je preko Save mjesto Srbac, u kojem živi isključivo pravoslavno stanovništvo, u Davoru su se za vrijeme posljednjeg rata bojali srušiti pravoslavnu crkvu da ne bi izazvali bosanske Srbe. Zato su deset godina nakon rata srušili to vrijedno zdanje ne shvaćajući da time uništavaju lokalnu kulturnu znamenitost.

Sjeverno i zapadno od Nove Gradiške nalazilo se mnoštvo pravoslavnih crkava. U *Bodegraju*, gdje se nalazi crkva za sela Bodegraj i Lađevac, još se naziru temelji stare crkve na groblju pokraj nove građevine. Hram Uspenja Presvete Bogorodice srušili su ustaše do temelja 1942. godine.⁷⁶ U *Okučanima* je crkva Svetih Apostola Petra i Pavla sagrađena sredinom 18. stoljeća od drva, a 1882. je podignuta nova, zidana crkva.⁷⁷ Ni od ove crkve nisu ostali temelji, budući da su je ustaše srušili iste godine kada i obližnju u Bodegraju. Novi je hram podignut nedaleko starog crkvišta između 1964. i 1969. godine. U *Benkovcu* sjeverno od Okučana, stajao je hram Rođenstva

⁷³ Hram u Novoj Gradišci prvo je zapaljen 7. srpnja 1941., a zatim su ustaše proglasili crkvu za neupotrebljivu i naredili da se hram sruši. Za rušenje su dovođili zatvorenike iz Stare Gradiške. O crkvi vidi u: Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 170.

⁷⁴ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 173.

⁷⁵ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 173.

⁷⁶ Kempf, *Oko Pšunja*, (bilješke uz tekst) XVI, XVII; Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 165.

⁷⁷ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 167; Kempf, *Oko Pšunja*, (bilješke uz tekst), XVI.

Svetog Jovana Preteče iz 1900. godine.⁷⁸ Taj je hram porušen do temelja 1942. Krajem prošlog stoljeća podignuti su novi temelji na starom crkvištu. I u *Staroj Gradišci* potpuno su zatrati tragovi pravoslavne crkve koja se nalazila u blizini zloglasnog logora Stara Gradiška.⁷⁹ Srušili su je ustaše 1942. godine. Ni katolička crkva nije bolje prošla. Srušile su je komunističke vlasti 1948. godine.⁸⁰ I u *Vrbovljanima* su pravoslavnu crkvu ustaše srušili do temelja, tako da je do danas nasuprot nekadašnjoj lokaciji građevine podignuta nova crkva, koja je danas također u lošem stanju.⁸¹ Nije ostalo ništa ni od filijalne crkve Svetih Apostola Petra i Pavla u *Čovcu*, osim zvonare koja podsjeća da je na tome mjestu stajala crkva. U *Šumetlici*,⁸² sjeverno od Nove Gradiške, postojala je filijalna crkva Svete Petke koja se nalazila na mjestu gdje danas stoji spomenik žrtvama fašističkog terora. Od crkve je ostala samo ograda. Crkva je srušena u ljeto i jesen 1941. godine, a njezin se građevni materijal prodavao seljacima okolnih sela za građu.⁸³

Ni katoličke crkve nisu mnogo bolje prošle u posljednjem ratu. Tako su do temelja srušene župna crkva Svetog Duha iz 1830. godine u *Gornjim Bogičevcima*⁸⁴ na čijim je temeljima sagrađena moderna građevina, baš kao i župna crkva Svetog Vida u *Okučanima*⁸⁵ gdje je također podignuta crkva u modernističkom stilu. Kao i prethodne dvije, i kapelu u *Novom Varošu*⁸⁶ kod Stare Gradiške, sagrađenu 1989. godine, srušili su pripadnici JNA i Vojske tzv. Republike Srpske Krajine.

Slatinski kraj

Na slatinskom je području, upravo kao i na virovitičkom, ostalo sačuvano vrlo malo srednjovjekovnih objekata. Ipak, kod nekih se gradišta još uvijek može raspoznati položaj na kojem su stajali objekti. Takav je slučaj s

⁷⁸ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 167; Kempf, *Oko Psunja*, (bilješke uz tekst), XVIII

⁷⁹ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 169-170.

⁸⁰ www.glas-koncila.hr, 25. ožujka 2009.

⁸¹ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 168.

⁸² Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 170; Kempf, *Oko Psunja*, (bilješke uz tekst) XIII, XIV.

⁸³ Milan Ugrešić, *U obrani života – Selo Šumetlica u NOB-u 1941 – 1945*, Nova Gradiška 1981, 12-14.

⁸⁴ *Ranjena crkva u Hrvatskoj, Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj 1991. – 1995.*, 359.

⁸⁵ *Ranjena crkva u Hrvatskoj, Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj 1991. – 1995.*, 364.

⁸⁶ *Ranjena crkva u Hrvatskoj, Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj 1991. – 1995.*, 361.

Turskim gradom u *Sopju*.⁸⁷ Na sjevernom kraju sela postoji dobro očuvano gradište iz razdoblja razvijenog srednjeg vijeka; objekte na njemu su zacijelelo i Osmanlije koristili, ali su oni vrlo vjerojatno bili uništeni nakon odlaska Osmanlija. Spomenimo i donekle uništeno gradište Turski grad južno od *Medinaca*⁸⁸ prema Slatini. Radi se o gradištu koje se nalazi tik uz glavnu prometnicu te je na njemu osamdesetih godina prošloga stoljeća izgrađen restoran »Stari hrastovi« koji je uvelike devastirao prvobitni izgled gradišta te onemogućio bilo kakvo cjelovito istraživanje. Od gradišta u *Miklešu*⁸⁹ još su se vidjele ruševine u 19. stoljeću. Zapadno od ribnjaka na poljima »Bašće« danas stoji tek okruglo gradište s dubokim jarkom, obraslo u grmlje i šikaru, na kojem se više ne vide tragovi zidova. Osim nabrojanih objekata mnogo je još lokacija koje ukazuju na to da su se na njima nalazili objekti. Samo ime Mikleuš govori o tome da se na tome mjestu nekada nalazila crkva Svetoga Nikole. Toponimi Kućište, Selište, Starin, Vaška (vas=selo) ukazuju na nekadašnja srednjovjekovna sela. O naseljima također govore i toponimi Budim, Budimac, Budanac. Na stara groblja ukazuju toponimi Grobovi, Staro groblje, Kaursko groblje, odnosno Tursko groblje. Toponimi Turski grad i Tursko groblje ukazuju na dugotrajnu osmansku vlast na ovim prostorima. Toponimi Gradac i Stražbenica kao i Turski grad upućuju na položaje obrambenog karaktera.⁹⁰

I pravoslavne i katoličke crkve stradale su na slatinskom području. Od pravoslavnih crkava ostalo je malo objekata u izvornom stanju. U *Dobroviću*⁹¹ je do Drugog svjetskog rata stajala pravoslavna crkva Vaznesenja Gospodnjega. Tu su građevinu ustaše srušili do temelja 8.

⁸⁷ Konzervatorski odjel Ministarstva kulture u Požezi, *Konzervatorska podloga za prostorni plan uređenja općine Sopje*, 1,5,6.

⁸⁸ T. Sekelj-Ivančan, »Rezultati arheoloških rekognosciranja terena oko Slatine (Virovitičko-podravska županija)« u: *Obavijesti*, br. 3, god. XXVIII (1996), 52.

⁸⁹ Mikleuš se prvi put spominje u pisanom dokumentu 1345. godine. Prema karti dr. Csankija Mikleuš je u 15. stoljeću bio varoš i pripadao je pod Orahovačko vlastelinstvo. Vlasnici područja bile su velikaške obitelji. U 14. stoljeću vlasnici burga bili su Gorjanski koji su posjedovali i šire područje oko Drenovca. U 16. stoljeću Osmanlije su polako počele osvajati Slavoniju. Mikleuš je zauzet 1542. godine. U prvo vrijeme osmanskog vladanja u tvrđavici u Miklešu bila je granična vojna posada. Cijelo je područje potpalo pod Orahovički kadiluk i Požeški sandžak. Pravoslavni su naselili krajeve oko Miljevaca, Potočana, Kraskovića, Pušina, Smuda, Čojluga i Balinaca. Potkraj osmanskog vladanja ovim dijelom Slavonije bilo je 9 kuća pravoslavnih u Miklešu. U Miklešu je za turskog vladanja bila podignuta i džamija. Nakon osmanskog odlaska iz Mikleša od utvrde su ostale ruševine koje su prikazivane na vojnim kartama iz 19. stoljeća s natpisom *Ruine Zrinyi*. (Mirko Funtek, *Mikleuš u riječi i slici*, (Mikleuš 1996), 20-23.)

⁹⁰ Više o toponimima na slatinskom području vidi u: Željko Tomičić, *Panonski periplus*, (Zagreb 1999), 188-189.

⁹¹ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 268.

siječnja 1942.⁹² Nakon Drugog svjetskog rata u parohijalnom domu održavala se služba. Godine 1991. parohijalni dom je miniran, a tek je prošle godine podignuta kuća koja služi kao hram lokalnim vjernicima. Na mjestu starog hrama stoji križ. I stara pravoslavna crkva u *Voćinu*⁹³ iz 1790. godine, koja je bila posvećena Svetim Ocima Prvog Vaseljenskog Sabora (poznatija u narodu kao Sveta Nedjelja), stradala je 9. siječnja 1942. godine⁹⁴, a na njezinu je mjestu kasnije, nakon Drugog svjetskog rata, podignut novi hram. U *Slatini*⁹⁵ je također pravoslavna crkva srušena do temelja 1941. Na njezinim temeljima podignuta je 1977. nova građevina. I hram u *Novoj Bukovici*⁹⁶ ustaše su razorili do temelja 1942. Na njegovu je mjestu podignut novi hram koji je miniran tijekom Domovinskog rata te danas stoji teško oštećen. Hram Svete Petke u *Medincima*⁹⁷ bio je sagrađen u 18. stoljeću. O tome svjedoči kamen na kojem stoji godina 1783., a koji se nalazi u novoj crkvi iz sedamdesetih godina 20. stoljeća. Naime, stari hram srušili su ustaše 1942.⁹⁸

Posebno je velika šteta za veliku katoličku srednjovjekovnu župnu crkvu u *Voćinu*⁹⁹ koja je spaljena 1944. godine od strane Nijemaca, obnovljena sedamdesetih godina prošloga stoljeća, a u Domovinskom ratu je bila u potpunosti razorena od strane vojske tzv. Republike Srpske Krajine i JNA. Do današnjih je dana, nakon opsežnih arheoloških istraživanja te konzervatorskih i restauratorskih radova, faksimilski obnovljena. Kao kuriozitet spominjem i lokaciju Zidina u selu *Kuzma*¹⁰⁰ kod Lisičina gdje su se do prije kak-

⁹² HDA, ZKRZ-Zh, kutija 473, 37497-37537.

⁹³ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 272.

⁹⁴ HDA, ZKRZ-Zh, kutija 473, 37497-37537.

⁹⁵ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 275.

⁹⁶ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 276-277.

⁹⁷ Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 278.

⁹⁸ Iskaz paroh Jovan Šaulić (Medinci).

⁹⁹ Crkva Pohoda Blažene Djevice Marije koju je vjerojatno podigao Ivaniš Korvin u 15. stoljeću, sagrađena je kao jednobrodna, kasnogotička crkva s izduženim poligonalnim svetištem i potpornjima. Uza svetište je bio prislonjen zvonik pod kojim se nalazila sakristija, a na suprotnoj strani, uz brod, su tri kapele. Građevina je imala niz zanimljivih arhitektonskih detalja: visok trijumfalni luk, bogato profilirane doprozornike, fragmente tankih rebara svoda, kružni otvor bez rozete, a na glavnom pročelju i velik gotički portal s motivom prekrizanih štapića. S vanjske strane crkve bio je očuvan niz konzola na kojima je počivao svod klaustera nekadašnjeg franjevačkog samostana porušenog još za vrijeme ratova s Osmanlijama. O Voćinu vidi u: Josip Lončarević, *Voćin: mala monografija župe Voćin i okolice*, (Zagreb 1980); *Voćin: novi prilozi za povijesnu i kulturnu baštinu*, (Slatina 2006); Dragica Šuvak, *Povijesna i kulturna baština Voćina* (Slatina 2000); Stanko Andrić, »Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (prvi dio)«, *Scrinia Slavonica*, 8 (2008), 64-74.

¹⁰⁰ Konzervatorski odjel Ministarstva kulture u Požezi, *Konzervatorska podloga i sustav mjera zaštite za prostorni plan uređenja općine Voćin*, (Požega 2007), 12; Andrić, »Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (prvi dio)«, 96-99.

vih stotinjak godina vrlo dobro vidjeli ostaci srednjovjekovne crkve koja je očito bila posvećena Svetima Kuzmi i Damjanu.

Zaključak

Ovaj kratki pregled spomenika potpuno nestalih u 19. i 20. stoljeću na području zapadne Slavonije samo je početak jednog znatno većeg istraživanja koje bi trebalo obuhvatiti znatno veći teritorij i daleko veći vremenski period (trebalo bi uvrstiti u zapadnu Slavoniju i periferna područja, zone Požege i Orahovice). Pionirske radove obavili su već arheolozi koji su rekonoscirali teren i napravili kataloge arheoloških lokaliteta.¹⁰¹ Sada slijedi posao koji bi trebali obaviti povjesničari (koji je doduše, u nekim dijelovima zapadne Slavonije već započeo)¹⁰² i povjesničari umjetnosti.¹⁰³ Cjelokupno znanje o iščezlim spomenicima u ovim krajevima do danas još nije sabrano na jednom mjestu. Literatura nije preobimna, ali je ponekad teško dostupna. Kataloško popisivanje nestalih spomenika omogućit će dobar uvid i u povijesnu sliku prostora zapadne Slavonije u proteklim razdobljima. Nadajmo se da će barem danas postojeći ostaci srednjovjekovnih spomenika kao i pravoslavni hramovi i katoličke crkve izbjeći sudbinu ovdje opisanih objekata.¹⁰⁴

---

¹⁰¹ Kornelija Minichreiter, *Kataloški popis arheoloških nalazišta Slavonije i Baranje* (neobjavljeno).

¹⁰² Kao dobar primjer navodim članak Dijane Vukičević-Samardžija, »Tragovi srednjovjekovnih spomenika Slatine i okolice« u: *Slatina 1297. – 1997.*, (Slatina 1999), 111-128.

¹⁰³ Institut za povijest umjetnosti dosad je izdao četiri monografije o umjetničkoj baštini na određenom prostoru. Objavljene su knjige o Koprivnici, području Križevaca i Ludbrega te o Krapinsko-zagorskoj županiji. Takva djela su znatan pomak u istraživanjima kulturno-umjetničkih spomenika određene regije.

¹⁰⁴ Postoji vrlo velika opasnost da se pojedini objekti na ovome području uskoro dokraja uruše ako se ne poduzmu radovi zaštite. Ovdje ih navodim: parohijalni hram Svetoga velikomučenika Georgija u Malom Grđevcu (Grubišno Polje), parohijalni hram Svetoga Pantelejmona u Tornju (Pakrac), parohijalni hram Svete Paraskeve u Kukunjevcu (Pakrac), parohijalni hram Svetoga velikomučenika Dimitrija u Batinjanima (Pakrac), parohijalni hram Svetoga Arhandela Gavrila u Gornjoj Subockoj (Pakrac), ruševine gotičke crkve u Dragoviću (Pakrac), ruševine srednjovjekovnog grada Željnjaka kod Sirača (Daruvar), grobljanski filijalni hram Svetoga Nikole kod manastira Pakra (Daruvar), filijalni hram Svete Ane u Donjem Rajiću (Novska), parohijalni hram Svetog Teodora Tirona u Lovskoj (Novska), parohijalni hram Svetog Ilije u Jasenašu (Virovitica) i parohijalni hram Vaznesenja Hristova u Smudama (Slatina).

Područje	Popis nabrojenih nestalih objekata
Slatina	Srednji vijek: Sopje (Turski grad), Mikleuš (Turski grad), Medinci (Turski grad), Kuzma (Zidina) Sakralna arhitektura: pravoslavne crkve (Dobrović, Medinci, Slatina, Nova Bukovica, Voćin), katoličke crkve (Voćin)
Virovitica	Srednji vijek: Virovitica (Wasserburg), Golo Brdo (Turski grad), Špišić Bukovica Sakralna arhitektura: pravoslavne crkve (Gačićte, Dijelka, Zrinj Lukački, Gradina, Žlebina)
Daruvar	Srednji vijek: Sokolovac, Daruvarski Brestovac, Končanica, Otkopi, Duhovi (Obrov grad), Blagorodovac, Trojeglava (Turski grad), Bijela (Mali zid), Bijela (benediktinska opatija), Gornji Borki (Turska kula ili Gubavo brdo), Gornji Daruvar (Brdo ili Grad), Daruvar (Dimičkovina), Daruvar (Kajta-zovac), Petrov vrh, Gornji Sređani (Zidine) Sakralna arhitektura: pravoslavne crkve (Sirač)
Pakrac	Srednji vijek : Pakrac (utvrda) Sakralna arhitektura: pravoslavne crkve (Bučje); katoličke crkve (Španovica, Donji Čaglić, Dobrovac)
Grubišno Polje	Srednji vijek: Pavlovac (Kolo), Veliki Grđevac, Veliki Zdenci Sakralna arhitektura: pravoslavne crkve (Rastovac, Rašenica, Velika Dapčevica, Veliki Zdenci)
Novska	Srednji vijek: Novska (Orešić grad), Novska (Turski grad), Popovac (Subocki grad), Jablanac, Jasenovac (Palanka), Kraljeva Velika (Grad kralja Matijaša) Sakralna arhitektura: pravoslavne crkve (Paklenica, Novska, Jasenovac, Jablanac, Rajić); katoličke crkve (Rajić, Borovac, Roždanik, Vočarica)
Nova Gradiška	Srednji vijek: Gornji Bogičevci (Bedem), Podvrško, Cernička Šagovina (Šag), Cernička Šagovina (Ilirski grad) Sakralna arhitektura: pravoslavne crkve (Bodegraj, Nova Gradiška, Okučani, Staro Petrovo Selo, Davor, Vrbovljani, Stara Gradiška, Benkovac, Šumetlica, Čovac); katoličke crkve (Gornji Bogičevci, Okučani, Novi Varoš, Stara Gradiška).

Valvazorov crtež Virovitice iz 1684.

Ranosrednjovjekovna utvrda Šag (naziru se samo ostaci okrugle kule).

Pogled na tvrđavski kompleks s katoličkom crkvom u Staroj Gradiški (snimljeno između dvaju svjetskih ratova).

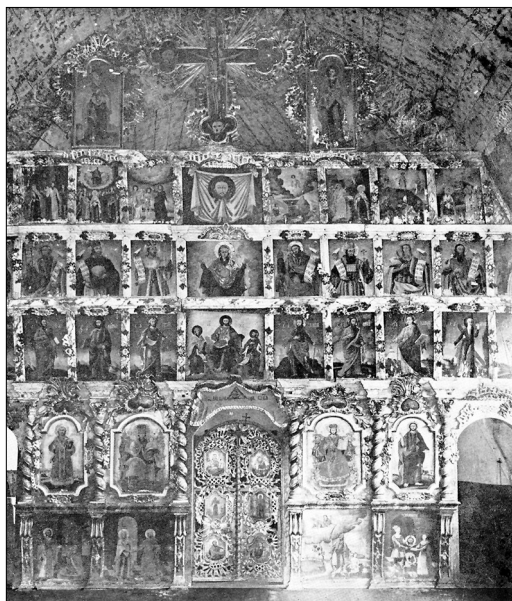

Nova Gradiška, pravoslavna crkva Svete Trojice prije rušenja u Drugom svjetskom ratu (1941).

Donja Rašenica, pravoslavna crkva Uspenja Presvete Bogorodice.

Donja Rašenica, ikonostas (moler Trifon, 1798).

Rastovac, pravoslavna crkva Sv. Mitra.

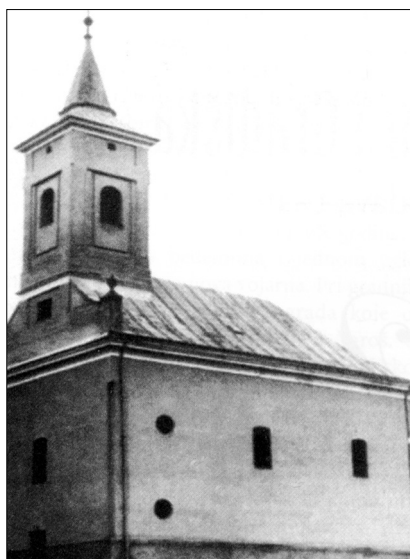
Jablanac, toranj pravoslavne crkve, 1966.

Sirač, pravoslavna crkva prije 1930.

Veliki Zdenci, pravoslavna crkva Časnoga Krsta

Gornji Bogičevci, katolička župna crkva Svetog Duha, potpuno razorena 1991.

Roždanik, mjesto srušene katoličke crkve

Summary

THE ARCHITECTURAL HERITAGE OF WESTERN SLAVONIA VANISHED IN THE 19TH AND 20TH CENTURY

The author of the paper discusses medieval and early modern edifices in Western Slavonia (the territory of former municipalities Podravska Slatina, Virovitica, Grubišno Polje, Daruvar, Novska, Nova Gradiška, and Pakrac) that have completely vanished. The introduction provides a short overview of the borders of Western Slavonia and the paper's methodology, followed by an individual analysis of each of the aforementioned zones, with a list of individual edifices that disappeared in the 19th and 20th century. The focus is on medieval forts and Catholic and Orthodox churches. Architectural heritage vanished due to wars and negligence of the local population. The paper is based on verbal statements from the local population, field research, and study of topographic maps, literature, archival materials, and materials held by the conservation boards in Sisak, Bjelovar, Požega, and Zagreb.

This short overview of monuments in Western Slavonia that completely vanished in the 19th and 20th century is only the beginning of a much more comprehensive research that is supposed to encompass a far broader territory and a far longer time period (peripheral areas – the Požega and Orahovica zones – should be included in Western Slavonia). Archeologists have already completed the pioneer tasks, reconnoitering the field and cataloguing archeological localities. Now it is up to historians (whose work has already been started in some parts of Western Slavonia) and arts historians to do their part of the work. The complete knowledge about vanished monuments in these parts has still not been collected in one place. The literature is not too abundant and is sometimes hard to access. The cataloguing of vanished monuments is going to provide a good historical insight into Western Slavonia throughout past periods. Let us hope that the existing remains of medieval monuments and Orthodox temples and Catholic churches will avoid the fate of the edifices described in this paper.

(Sažetak prevela: Ana Levak Sabolović)

Key words: Western Slavonia, Middle Ages, Catholic churches, Orthodox churches, castles, Novska, Nova Gradiška, Pakrac, Daruvar, Grubišno Polje, Virovitica, Slatina.

Društvo i politika u 19. i 20. stoljeću

Ivančica Marković
(Učiteljski fakultet, Sveučilište u Osijeku)

PODJELA I RASPAD KUĆNIH ZADRUGA U SLAVONIJI U 19. STOLJEĆU

UDK 334.73(497.5 Slavonija)"18"

Pregledni rad

Primljeno: 12. veljače 2009.

U radu autorica objašnjava podrijetlo i razvoj kućnih zadruga na hrvatskom prostoru, te pokušava dati odgovor na pitanje koji su sve uzroci raspada kućnih zadruga tijekom 19. stoljeća. Rad se zasniva na uspoređivanju zakonskih akata o kućnim zadrugama s društveno-ekonomskim procesima koji su zahvatili hrvatsko i slavonsko selo u 19. stoljeću.

Ključne riječi: Slavonija, Vojna krajina, kućne zadruge, običajno pravo, 19. stoljeće.

Kućne zadruge su životne, radne, proizvodne, potrošačke i vlasničke zajednice više ljudi raznih naraštaja i to uglavnom rođaka koji žive na jednoj potkućnici, u istoj kući i uz jedno ognjište u zajedničkom gospodarstvu i pod upravom savjeta zadruge, koji čine svi odrasli članovi koji biraju kućedomaćina-starješinu kao upravitelja zajednice prema unutra i predstavnika prema van.¹

Članovima zadruge smatraju se sve osobe koje su u njoj rođene, udane, priženjene, primljene uz ugovor ili prešutni pristanak ostalih članova, određene od vlastelina ili prekomandirane od krajiške uprave. U pravilu svaka osoba koja nakon šesnaeste godine života najmanje deset godina živi u zadruzi postaje njezinim punopravnim članom s izuzetkom sluga, koje mogu cijeli život služiti, a da ne postignu ta prava.²

¹ Hrvatski državni arhiv Zagreb, fond Babogredske satnije, Knjiga zapovijedi za 1919.

² Dragutin Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge I (do 1881)*, Zagreb, 1989, 84.